

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İSMAYILOV YUSİF ELMAN oğlu

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC POTENSIALININ
FORMALAŞDIRILMASININ VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ
TƏMINATI” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent B.N. MƏMMƏDOV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4

FƏSİL 1. MİLLİ İQTİSADİYYATIN İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	11

1.1 Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının formalaşmasında xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti.....	11
1.2 Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtləri.....	29
1.3 Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri.....	40

FƏSİL 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	52

2.1 Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixrac potensialını formalaşdıran sahibkarlıq sahələrinə dövlət dəstəyi.....	52
2.2 Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri.....	70
2.3 Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kompleks təhlili və ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi.....	85

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ..	101
3.1 Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatı.....	101
3.2 Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	119
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	128
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	133

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi təsərrüfatına qoşulmasında və bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mühüm məsələlərdən biri də sənaye sahələri məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri, onun ixrac potensialıdır. Dünya bazarı ilə münasibətlərin formalaşdırılmasının müasir mərhələsində olan Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyası qarşısında ixrac imkanlarının artırılması, nəinki ixracın həmçinin idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, o cümlədən dünya bazarına onun tələb və standartlarına uyğun rəqabətə davamlı məhsulla çıxma bilmək kimi məqsədlər dayanmışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda xarici iqtisadi strategiyanın reallaşdırılmasının vacib elementi qismində dövlət dəstəyi və ixracın genişləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sistemi çərçivəsində ixraca işləyən müəssisə və sahələrə dövlət köməyi çıxış edir. Öz növbəsində ixrac sahələrinin dəstəkləyən bu siyasət yeni sənayeləşmə ölkələrində ölkəyə valyuta axınını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə bu təcrübə ölkəmiz üçün çox mühümdür. Belə ki, ölkəyə valyuta axınını təmin edən başqa alternativ yol mövcud deyil.

İxrac potensialı, ölkənin iqtisadi potensialının bir hissəsi olmaqla, xalq təsərrüfatı və onun ayn-ayrı sahələrinin istehsal vasitələrindən tam şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində xarici bazar istehlakçılarının tələblərinə müvafiq miqdarda və keyfiyyətdə müxtəlif növ maddi nemət və xidmət istehsalı və ixrac etmək qabiliyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac edilməsi üçün birinci növbədə onlara tələbat olmalıdır. Ölkənin istehsal edə biləcəyi məhsulun miqdarının dünya bazarındakı məhsulun miqdarı ilə müqayisədə kifayət qədər az olduğu nəzərə alınsa, ölkənin neft məhsullarına tələbat potensialının həmişə olacağı mümkündür. İxrac potensialını təhlil edərkən, nəzərə alınmalı digər amillər keyfiyyət, dünya bazan standartlarına və qiymətlərinə uyğunluqdur. Fikrimizcə, məhsulun daxili bazarda qiyməti bu məhsulun beynəlxalq bazardakı qiymətindən aşağıdırsa, deməli, ixrac potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, məhsullarının ixrac potensialını qiymətləndirərkən qiymətlər

müqayisə edilməli və baxılan məhsulun beynəlxalq qiymətlərə mənfəətlə satıla bilməsi müəyyən edilməlidir.

İxrac potensialının daxili məzmunu və mürəkkəb quruluşu çoxlu sayda müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərə elmi-texniki tərəqqi, istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsinin təkmilləşdirilməsi, yeni və daha səmərəli faydalı qazıntıların aşkar edilməsi, istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı və bir çox başqaları daxil edilir. Bu amillərin hər birinin ixrac potensialına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onların hər biri ilkin olaraq bütövlükdə ixrac potensialına deyil, onu təşkil edən ayrı-ayrı tərkib elementlərinə təsir edir. Nəticədə, ölkənin ixrac potensialının yeni və daha yüksək səviyyəsi onun daxili tərkib hissələrinin ixrac imkanlarının yekunu əsasında formalaşır.

İxrac potensialının formalaşması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də, maddi istehsal vasitələrinin və bunun da əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu və kəşf edilib mənimsənilmiş təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır. Beləliklə, demək olar ki, müəyyən dövr ərzində mövcud olan ixrac potensialının əsasında həm istifadə olunan, həm də mənimsənilməmiş məcmu təbii sərvətlər durur.

İxrac potensialının tərkib elementlərindən biri də bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi ilə şərtlənən əmək resurslarıdır. Buraya elmi kadrlar, sənayenin ayrı-ayrı sahələrində çalışan işçilər, məhsulların ixracı və xarici bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar təşkilati və idarəetmə işləri üzrə fəaliyyət göstərən şəxslər aiddir. Son dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünyanın bir sıra ölkələri ilə ticarət iqtisadi əlaqələri genişlənmişdir. Bu isə idxal-ixrac əlaqələrinin artmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikanın ixrac potensialı strukturunda əsas sahə neftçixarma və neft məhsulları təşkil edir. Azərbaycanın ixrac

potensialında həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pambıq məhsulu çox mühüm strateji məhsul sayılır.

Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycan Respublikasında ixrac potensial siyasəti olmamışdır. Respublikada istehsal olunan bütün məhsulların sahibi kimi dünya bazarında məhz Azərbaycan dövləti deyil, SSRİ adlanan ölkə çıxış edirdi. Belə bir şəraitdə respublikaya məxsus təbii sərvətlərdən istifadə, onların son məhsula çevrilməsi, istehsal üçün lazım olan maliyyə, xammal, material, əmək resurslarının həcmnin müəyyən edilməsi, daxili bazarın əsas məhsullara olan tələbatının ödənilməsi, ixracın həcmnin müəyyən edilməsi qeyri-adi hadisə kimi görünə bilərdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ ki, hazır məhsul ixracında məhdud imkanlara malikdir. Demək olar ki, respublikanın sata bildiyi məhsullarının hamısı dünya bazırında kifayət qədərdir. Belə halda çevik marketinq taktikası, aşağı kontrakt qiymətləri, dünya standartlarına və yüksək keyfiyyətə malik olma kimi müəyyən şərtlər daxilində ayrı-ayrı məhsulların (maşınqayırma və yüngül sənaye, məişət texnikası məhsulları və s.) bazara çıxarılmasına stavka edilə bilər. İndiki vəziyyətdə hazır məhsul ixracının genişlənməsində əsas maneə sənayedə emal sahəsinin çox zəif olmasıdır.

İxrac potensialından istifadənin daha səmərəli istiqamətinin müəyyən edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsi baxımından əsaslandırılması ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir. İxrac potensialının iqtisadi cəhətdən kəmiyyətə qiymətləndirilməsi demək olar ki, bütün ölkələrdə aparılır.

Dünya bazarı ilə münasibətlərinin formalaşdığı hal-hazırkı dövrdə xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri onun ixrac imkanlarının artması, həm ixrac və həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, həmçinin dünya bazarlarına beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxışı hesab edilməlidir. Məhz bu istiqamətdə prioritet sahələrin, yəni real sektorun idxalı əvəz edəcək və ixraca yönələcək sahələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsi, həmin sferanın və proseslərin həyata keçirilməsinin səmərəli hüquqi mexanizminin qurulması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən

problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyektı məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Dissertasiya tədqiqatının obyektini ölkənin ixrac potensialının formalaşmasını, və güclənməsini təmin edən sahələr, həmçinin iqtisadiyyatın real sektorunun digər sahələri və deyilənlərlə bağlı digər proseslərdir. Dissertasiyanın predmetini isə ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsinə hüquqi mexanizmin yeri və rolunun müəyyənəşdirilməsi və bu proseslərin təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının formalaşmasında xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətini, ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtlərini, həmçinin ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənəşdirmək, Azərbaycan Respublikasının ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsini həyata keçirmək, ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatını təhlil edib Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Məqsədə nail olmaqdan ötrü tədqiqatın qarşısında bir sıra vəzifələr dayanmışdır ki, bunlar da aşağıdakıların təhlilini nəzərdə tutur:

1) Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının formalaşmasında xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsi;

2) Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtləri və ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi;

3) Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılması və ixrac potensialını formalaşdıran sahibkarlıq sahələrinə dövlət dəstəyinin tədqiqi;

4) Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlətin siyasətinin hüquqi təminatının müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiq edilməsi;

5) Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşmasına və gücləndirilməsinə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

6) Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kompleks təhlilinin həyata keçirilməsi və ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi;

7) Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin araşdırılması;

8) Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının araşdırılması, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu istiqamətdə prioritet vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazasını dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir. İşin nəzəri – metodoloji bazasını ölkənin ixrac potensialının formalaşması və gücləndirilməsi ilə bağlı alimlərin tədqiqatları, alimlərin əldə etdikləri nəticələr, beynəlxalq təşkilatların aparıcı mütəxəssislərinin tədqiqatları təşkil etmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə və beynəlxalq ticarət sferasının hüquiq tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin digər metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətdə bəzi müddəalarının tətbiqinin mümkünlüyü ilə, həmçinin müəllif tərəfindən araşdırılan məsələlərin “Xarici iqtisadi

fəaliyyət”, “Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi”, “Beynəlxalq iqtisadi hüquq”, “Gömrük işinin təşkili” və “Gömrük hüququ” kimi fənn istiqamətlərinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarda xarici iqtisadi fəaliyyətlə və ümumilikdə ixrac potensialının formalaşmasına və inkişafına səbəb olan digər bütün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər, xarici iqtisadi fəaliyyət, sahibkarlıq fəaliyyəti və beynəlxalq ticarət məsələlərinə aidiyyəti olan ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müəllif tərəfindən əldə edilən tədqiqat nəticələri elmi yeniliyin növbəti elementləri ilə səciyyələnir:

- Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində və xarici iqtisadi əlaqələrin davamlılığının təminində əsas istiqamətlərdən biri kimi ixrac potensialının gücləndirilməsinin zəruriliyi müəyyənləşdirilmiş və əsaslandırılmışdır;

- ölkənin makroiqtisadi tarazlığına və sosial-iqtisadi inkişafına ixrac potensialının gücləndirilməsi və idxalı əvəz edəcək sahələrin inkişaf etdirilməsinin təsir imkanını sübut edilmişdir;

- Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin davamlı inkişafının reallaşdırılması məqsədilə ixrac potensialının səmərəli əsasda formalaşdırılması və onun hüquqi təminatının mövcud vəziyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, bu prosesə maneəçilik yaradan faktorlar müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasında ixrac əməliyyatlarının kompleks təhlili əsasında ixrac potensialının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilərək strukturunun səmərəli əsasda qurulması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanın ixrac potensialının formalaşdırılmasında sahibkarlıq sahələrinin rolu əsaslandırılmış, həmin sahibkarlıq sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması, həmçinin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və genişləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşmasına və gücləndirilməsinə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri

müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycanın ixrac potensialının gücləndirilməsinin və prioritet ixrac sahələrinin inkişaf etdirilməsinin hüquqi təminatı ilə bağlı həyata keçiricilərk tədbirlərə və onların reallaşdırılmasına tələblər müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəslı “Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsinin konseptual əsasları” adlanır. Bu fəsildə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının formalaşmasında xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtləri dəqiqləşdirilmiş və ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı adlanır: “Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsinin mövcud vəziyyəti və inkişafı istiqamətləri”. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixrac potensialını formalaşdıran sahibkarlıq sahələrinə dövlət dəstəyi geniş tədqiq edilmiş, bu istiqamətə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri araşdırılmış, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kompleks təhlili və ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsinin hüquqi təminatı və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlı üçüncü fəslində Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlətin siyasətinin hüquqi təminatı kompleks təhlil edilmiş, Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər çıxarılmış, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və internet resurslar geniş təqdim edilmişdir.

FƏSİL 1. MİLLİ İQTİSADİYYATIN İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1 Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının formalaşmasında xarici ticarət əlaqələrinin əhəmiyyəti

Aydınır ki, bütün ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi hesab olunur. Xüsusən indiki dövrdə qarşılıqlı birliklərin, yaxud dünyəvi bir ölkənin yaradılmasına doğru yüksək sürətli fəaliyyət davam etməkdədir ki, bu da qloballaşma prosesləri ilə tanınmışdır. Dünya iqtisadiyyatının indiki şəraitindən asılı olaraq hal-hazırda heç bir ölkə dünya iqtisadiyyatından asılı olmadan və təkbaşına iqtisadi inkişafa nail ola bilməz. Çünki hər bir ölkənin iqtisadiyyatı, sənayesi, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələri, əhalisinin sosial vəziyyəti, gəlirləri və məişət durumu xeyli dərəcədə xarici-iqtisadi əlaqələrdən və xarici ticarətin dövryyəindən asılıdır. Hansı dövlət ki, xalqının maddi və sosial rifahının yüksəlməsi üçün çalışır, o, bunu həmişə xarici əlaqələrin genişlənməsində axtarır. Təsadüfi deyildir ki, bütün dünya iqtisadiyyatı və bəşər övladı tarix boyu iqtisadi və xarici əlaqələrdən, elmi, texniki, texnoloji və s. əlaqələrdən bəhrələnmişlər. İxtisaslaşmadan, əmək bölgüsü proseslərindən və şəraitlərdən, bir sözlə, öz nisbi üstünlüklərini reallaşdırmaqdan məhrum olduqda, ölkələr iqtisadi itkilərə məruz qalırlar. Hal-hazırda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən asılı olaraq, hər bir ölkə o əmtələri istehsal edəcəkdir ki, digər ölkələr ilə müqayisədə ən az məsariflə və yüksək keyfiyyətlə istehsal edəcəyi mümkün olsun. Yəni dünya miqyasında müəyyən ölkələr, müəyyən keyfiyyətdə və ucuz başa gələn əmtələri istehsal etməklə, istehsalı baha başa gələn əmtələri idxal edirlər. Əlbəttə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət sadəcə əmtələrin mübadiləsini təmin etmir, bəlkə belə demək olar ki, xarici ticarət ictimai, siyasi, ideoloji və mədəni faydanı təmin etmək üçün ən mühüm faktordur. Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr iqtisadi və siyasi strategiyalara çevrilməklə, daxili bazarların

tənzimlənməsində önəmli rol oynamalıdır. Ona görə ölkənin daxili bazarlarını tənzimləmək üçün bu tənzimləmənin beynəlxalq vəziyyət ilə əlaqələndirilməsi, ticarət və iqtisadi strategiyalar üzrə proqram xarakterli qərarların hazırlanması vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafını şərtləndirən əsas amillər ölkələr arasında təbii resursların, iş qüvvələrinin, texniki vasitələrin, elmi-texniki potensialın, əsas və dövriyyə kapitalının qeyribərabər bölgüsüdür. Xarici-iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi təbii, həm qeyd olunan amillərdən asılı olmaqla bərabər, həm sosial, milli, maddi və mənəvi şəraitlərdən də asılıdır. Əlbəttə, xarici-iqtisadi əlaqələrin ən önəmli xüsusiyyəti bir tərəfdən, əmtəələrin, xidmətlərin və istehsal amillərinin mübadiləsi, ikinci tərəfdən də beynəlxalq təşkilatların və ölkələrin çoxtərəfli əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Bununla belə, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri və əlaqələri inkişaf prosesinə təsiretmə xüsusiyyətlərinə görə nəzərə almaq lazımdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- mütləq və nisbi üstünlüklərin nəzərə alınması;
- istehsal amillərinin ucuz, asan və zəngin olması şərtləri ilə əldə olunması;
- dünya üzrə əlaqələrin genişlənməsi və formalaşması sahəsində üstünlüyün və elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsi; - nəqliyyat sahəsinin genişləndirilməsi və bu sahədə olan elmi-texniki üstünlüyün və inkişafın təmin edilməsi;
- xarici investisiya qoyuluşunun üstünlüyündən və xarici investisiya mənbələrinin cəlb edilməsi imkanlarından yararlanması; - dünya ölkələri üzrə iqtisadi-ticarət birlikləri və həmkarlıqları sahəsində müqavilələrin bağlanması və fəaliyyətlərinin çoxalması;
- beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının artırılması və fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi;
- istehsal üsullarını və keyfiyyətlərini beynəlxalq şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- dünya ticarət təşkilatının (WTO) fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı şərtlərin nəzərə alınması;
- birbaşa xarici müstəqil investisiya qoyuluşunun inkişafı və genişləndirilməsi;
- dünya ölkələri arasında iqtisadi asılılığın artırılması;

- indiki dövrdə beynəlxalq iqtisadi qaydaların dəyişilməsi; - beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və məzmununu ifadə edən mühüm iqtisadi kateqoriya kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;

- ölkələr arasında təbii sərvətlərin paylaşmasında mövcud olan fərqlərin nəzərə alınması.¹

Xarici (beynəlxalq) ticarət müxtəlif ölkələrin məhsul istehsalçıları arasında beynəlxalq əmək bölgüsünün əsasında üzə çıxan və onların qarşılıqlı asılılığını əks etdirən əlaqə formasıdır. Beynəlxalq ticarət dedikdə bütün dünya ölkələrinin xarici ticarətlərinin məcmusunu əks etdirən əmtəə-pul münasibətləri sferası başa düşülür. Başqa sözlə, beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin satıcıları və alıcıları arasında əmək məhsulları (əmtəə və xidmətlər) ilə mübadilə sistemidir. Xarici ticarət isə milli təsərrüfatlar arasında əmtəə və xidmətlərlə mübadilədir. “Xarici ticarət” termini ancaq ayrıca götürülmüş ölkə üçün tətbiq edilə bilər. Elmi-texniki tərəqqi, sənaye istehsalının ixtisaslaşması və kooperasiyalaşması kimi amillərin təsiri altında ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən struktur irəliləyişlər milli təsərrüfatların qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini gücləndirir. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq ticarətin aktivləşməsinə səbəb olur. Ölkələrarası bütün mal-məhsul hərəkətinə və axınını əlaqələndirən beynəlxalq ticarət istehsalın artım sürətindən daha sürətlə artır.

BİM-in əsas formalarından biri olan beynəlxalq ticarətin ilk işartıları hələ quldarlıq dövründə müşahidə edilməyə başlanmışdır. Buna görə də o BİM-in tarixən birinci və hazırda ən inkişaf etmiş forması sayılır. Beynəlxalq ticarət dedikdə bütün dünya ölkələrinin xarici ticarətlərinin məcmusunu əks etdirən əmtəə-pul münasibətləri sferası başa düşülür. Başqa sözlə, beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin satıcıları və alıcıları arasında əmək məhsulları ilə mübadilə sistemidir.

Xarici ticarət isə milli təsərrüfatlar arasında əmtəə və xidmətlərlə mübadilədir. “Xarici ticarət” termini ancaq ayrıca götürülmüş ölkə üçün tətbiq edilə bilər.

---

¹ Xodaverdi Əsgər oğlu Çəngizi Keçeklu. Müasir şəraitdə İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın AVTOREFERATI. Bakı-2015

Beynəlxalq ticarət prosesində əmtəə axınlarının iki istiqaməti – ixrac və idxal meydana gəlir. Əmtəənin mənşəyi və təyinatından asılı olaraq ixrac və idxalın təsnifatı Cədvəl 1.1-də verilmişdir.

İxrac və idxal əməliyyatlarının qiymətləndirilməsi göstəriciləri üçün xarici və beynəlxalq ticarətin aşağıdakı kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- ❑ dəyər və fiziki həcm (əmtəə dövriyyəsi);
- ❑ dünya ticarətində əmtəə qruplarının nisbətini əks etdirən əmtəə strukturu;
- ❑ ticarət axınlarının ayrı-ayrı ölkələr və onların qrupları arasında bölgüsünü əks etdirən coğrafi strukturu.

Cədvəl 1.1

İxrac və idxal növlərinin təsnifi

İXRAC	İDXAL
1) müəyyən ölkədə hazırlanmış (istehsal və emal edilmiş) əmtəələrin xarici ölkələrə göndərilməsi;	1) daxili bazarda satılmaq üçün xaricdən əmtəə gətirilməsi, həmçinin xaricdən müəyyən haqq müqabilində xidmət alışı;
2) sonradan qaytarılmaq şərti ilə xammal və yarımfabrikatların gömrük nəzarəti altında emalı edilməsi üçün xarici ölkələrə göndərilməsi;	2) sonradan xaricə göndərilmək şərti ilə emal məqsədilə xammal, yarımfabrikat və detalların gətirilməsi;
3) təkrar ixrac – daha əvvəl xaricdən gətirilmiş, o cümlədən beynəlxalq hərraclarda, birjalarda satılmış əmtəələrin xarici ölkələrə göndərilməsi;	3) təkrar idxal – daha əvvəl xaricə göndərilmiş milli əmtəələrin geri qaytarılması;
4) milli əmtəələrin sonradan qaytarılmaq şərti ilə müəyyən müddətə xarici ölkələrə göndərilməsi (sərgilərə, yarmarkalara) və ya daha əvvəl gətirilmiş (hərraclara, sərgilərə, yarmarkalara) xarici əmtəələrin xarici ölkələrə göndərilməsi;	4) əmtəələrin müəyyən müddətə beynəlxalq sərgilərə, yarmarkalara, hərraclara gətirilməsi;
5) birbaşa istehsal əlaqələri qaydasında, həmçinin transmilli şirkətlər çərçivəsində məhsulların xaricə göndərilməsi	5) transmilli şirkətlər çərçivəsində məhsulların gətirilməsi

Xarici ticarət dövriyyəsi bu və ya digər ölkənin ixracının və idxalının dəyərlərinin cəmidir.

Xarici ticarətin dəyər həcmi müəyyən dövr üçün cari valyuta məzənnələrindən istifadə etməklə cari qiymətlərdə hesablanır.

Xarici ticarətin fiziki həcmi daimi qiymətlərdə hesablanır və zəruri müqayisələri aparmağa və xarici ticarətin real dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Beynəlxalq ticarətin subyektləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- ❑ dünya ölkələri;
- ❑ regional integrasiya qrupları;
- ❑ transmilli və çoxmilli şirkətlər.

Beynəlxalq ticarətin obyektləri kimi insan əməyinin məhsulları - əmtəə və xidmətlər fərqləndirilir.

Geniş mənada əmtəə mübadilə üçün istehsal edilmiş və hər hansı bir ictimai ehtiyacı ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş predmetdir. Bu anlayış çərçivəsində xidmətlər də əmtəə hesab edilə bilirlər.

Dar mənada əmtəə ictimai ehtiyacı ödəyən, mübadilə üçün istehsal edilmiş, görünən və hiss edilən insan əməyi predmetidir.

Xidmət isə ictimai ehtiyacı ödəməyə istiqamətlənmiş, mübadilə üçün istehsal edilmiş, lakin görünməz və hissedilməz insan əməyi predmetidir.

Lakin heç də bütün əmtəələr və xidmətlər beynəlxalq mübadilənin obyektini kimi şıxış etmirlər. Buna görə də ticarət edilə bilən və bilinməyən əmtəələr anlayışları fərqləndirilir.

Ticarət edilə bilən əmtəələr dedikdə müxtəlif ölkələr arasında hərəkət edə bilən əmtəələr nəzərdə tutulur. Onların qiymətləri həm daxili, həm də dünya bazlarında tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir.

Ticarət edilə bilinməyən əmtəələr isə istehsal olunduğu ölkədə istehlak edilən və ölkələr arasında hərəkət etməyən əmtəələr başa düşülür. Onların qiyməti milli çərçivədə mövcud olan tələb və təklif nisbəti ilə müəyyən edilir.

Ticarət edilə bilən və bilinməyən əmtəələr qrupları Cədvəl 1.2-də fərqləndirilmişdir.

Cədvəl 1.2

Ticarət edilə bilən və bilinməyən əmtəələr

Əmtəə qrupları	Əmtəə tipləri
1. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq 2. Hasilat sənayesi 3. Emaledici sənaye	<i>Ticarət edilə bilən</i>
4. Kommunal xidmətlər və tikinti 5. Topdan və pərakəndə satış, restoranlar və mehmanxanalar 6. Nəqliyyat, rabitə və maliyyə vasitəçiliyi 7. Müdafiə və məcburi sosial xidmətlər 8. Təhsil, səhiyyə və ictimai işlər 9. Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlər	<i>Ticarət edilə bilinməyən</i>

Beynəlxalq ticarətin obyektı kimi əmtəə və xidmətlərin çıxış etdiyini nəzərə alsaq onun iki formasını - əmtəələrlə beynəlxalq ticarəti və xidmətlərlə beynəlxalq ticarəti fərqləndirmək olar.

Əmtəələrlə beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında meydana gələn əlaqələr formasıdır.

Xidmətlərlə beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin satıcıları və alıcıları arasında xidmətlərlə mübadiləni əks etdirən dünya təsərrüfat əlaqələrinin xüsusi bir formasıdır.

Ən ümumi hesablamalara görə dünya təsərrüfat əlaqələrinin məcmu həcmının təxminən 80%-i beynəlxalq ticarətin payına düşür. Bu ilk növbədə onun milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyət daşıması ilə, digər tərəfdən isə onun BİM sistemində tutduğu yerlə bağlıdır.

Xarici ticarət ölkələrin iqtisadi artımına əsasən müsbət təsir etdiyi şübhəsizdir. Bir çox ölkələr üçün məhz xarici ticarət iqtisadi artımın “motoru” rolunu oynamışdır. Xarici ticarətin milli iqtisadiyyata müsbət təsirləri isə onun dinamik mənfəətləri adlanır. Xarici ticarətin milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstehsal və resurs çatışmazlığının aradan qaldırılması. İnkişaf etməkdə olan ölkələr inkişafı üçün zəruri olan, lakin özləri istehsal edə bilmədikləri əmtəə, xidmət və resursları xaricdən idxal edir, bununla da öz ehtiyaclarını ödəyirlər.

2. Daxili tələbdən daha artıq istehsala nail olunması. Xarici ticarətin olmadığı bir iqtisadiyyatda daxili tələbin az olması səbəbindən ölkə resurslarından tam istifadə edilməyə bilər. Xarici ticarət isə bu resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, bu zaman iri bazar həcminə çıxış kütləvi istehsalın təşkilinə, yeni texnologiyalardan istifadəyə şərait yaradır. Digər tərəfdən daxili bazarın həcmi genişlənir və daxili bazarın dünya bazarı ilə əlaqələri formalaşır.

3. Rəqabət. Xarici ticarət yerli istehsalçıları xarici istehsalçılarla üz-üzə qoyur və onlar arasında rəqabətə yol açır. Bu da daxili istehsalın səmərəliliyini artırır, texnologiyanı inkişaf etdirir və daha bacarıqlı sahibkarların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Rəqabət olmayan halda məhsuldarlıq azalır və artıq resurs xərclərinə yol verilir.

4. Daxili bazar tələbinin inkişafı. İdxal edilən əmtəələr getdikcə ölkə daxilində həmin əmtəə üzrə bazarı genişləndirir və bununla da, əmtəənin ölkə daxilində istehsalının təşkili üçün müsbət zəmin yaranır, yeni iş yerləri yaranır.

5. Gəlir əldə edilməsi. Beynəlxalq ticarətdə iştirak istehsal xərclərinin milli və beynəlxalq səviyyələrində olan fərq hesabına əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir.

6. İqtisadi dinamizm. Xarici ticarət nəticəsində ölkələr bir-birləri ilə əlaqədə olur, müxtəlif ölkələrdəki istehlakçılar digərlərinin davranışları, ehtiyacları, yaşayışları haqqında xəbərdar olur, beləliklə də, yeni ehtiyaclar meydana gəlir, daha yaxşı keyfiyyətli əmtəə və xidmətlər tələb edilir və iqtisadi strukturlarda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatına müsbət dinamizm verir, resursların daha yaxşı istifadə edilməsinə və istehlakçı rifahının artmasına gətirib çıxarır.

Dünya ticarəti sisteminə nəqliyyat və telekommunikasiya texnologiyaları da təsir göstərir. Həmin təsir nəticəsində xammal ehtiyatlarının, əmtəə və xidmətin yerdəyişməsi çox sürətlənmiş, əmtəə dövriyyəsi bazarında keyfiyyət dəyişiklikləri

baş vermişdir. Hazırda bir əməliyyat günü ərzində kapital məsafə fərqindən asılı olmayaraq bir ölkədən başqa ölkəyə, regiondan-regiona çox rahatlıqla ötürülə bilər.²

Beynəlxalq ticarət BİM-in ənənəvi və əsas formasıdır. Bütün BİM formalarının təxminən 80%-i onun payına düşür.

İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ticarətin inkişafına təsir edən amillər aşağıdakılar olmuşdur:

1. Beynəlxalq əmək bölgüsünün və dünya təsərrüfatının beynəlmillələşməsinin dərinləşməsi milli iqtisadiyyatların aşılıq göstəricisinin (ixrac kvotası) bütün dünya ölkələri üzrə təxminən 1,5-2 dəfə artmasına gətirib çıxarmışdır.

2. Elmi-təxniki tərəqqi 1970-ci illərdə milli iqtisadiyyatlarda struktur dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu, məhsulların mənəvi cəhətdən köhnəlməsinin sürətlənməsinə (əvvəl orta hesabla 15 il təşkil edən bu müddət indi 5 ilə düşmüşdür), əsas kapitalın dinamik yenilənməsinə, yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, əvvəl məlum olmayan cəhətlərə malik yeni əmtəələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dünya əmtəə dövriyyəsi hər il təxminən 10% yeni əmtəə cəlb olunur. Zəruri əmtəələrin müasir eşidi o qədər genişdir ki, heç bir ölkə özünü bütün əmtəələrlə tam təchiz etmək iqtidarında deyildir. Bu isə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə və beynəlxalq ticarətin artımına gətirib çıxarır.

3. İstehsalın və kapitalın milli və xarici bazarlarda təmərgüzləşməsi və mərkəzləşməsi transmilli şirkətlərin dünya bazarlarında fəaliyyətinin aktivləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Transmilli şirkətlərin beynəlxalq ticarətdə payı 40%-ə yaxındır. Onların ayrı-ayrı ölkələrin xarici ticarətində xüsusi çəkisi isə 70%-ə qədər qalxmışdır. Məhz transmilli şirkətlər beynəlxalq ticarətə yeni-yeni ölkələri, regionları, əmtəələri cəlb edirlər.

4. Kapital ixracının, xüsusilə də birbaşa investisiyaların məstəabının və templərinin artımı dünyanın ixrac potensialının güclənməsinə, beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin artımına səbəb olmuşdur. Yəni, kapital ixracı əmtəə ixracının stimullaşdırmaqla onun artmasına gətirib çıxarmışdır.

² Tural Söhbət oğlu Babayev. Azərbaycanın xarici ticarət potensialının genişləndirilməsində investisiya amilinin rolu. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın A V T O R E F E R A T I. BAKI – 2014

5. Müstəmləkə sisteminin dağılması ilə milli iqtisadiyyatların formalaşdırılması yoluna qədəm qoymuş yeni müstəqil dövlətlərin formalaşması da beynəlxalq ticarətə müsbət təsir göstərmişdir. Bu ölkələrin müxtəlif məhsularda olan ehtiyacı artmış, həmçinin müəyyən müddətdən sonra onlar özləri xarici bazarlara istiqamətlənən əmtəə istehsalını formalaşdırmağa başlamışlar.

6. Beynəlxalq təşkilatların rəhbərliyi altında beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması prosesinin güclənməsi. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində tarif və qeyri-tarif maneələrinin unifikasiyası və azalması baş vermiş, beynəlxalq ticarət mübahisələrinin həll edilməsi mexanizmi yaradılmışdır ki, bütün bunlar da beynəlxalq ticarətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

7. Azad ticarət zonalarının, gömrük ittifaqlarının və s.-nin yaradılması nəticəsində regional maneələri aradan qaldıran integrasiya proseslərinin intensivləşməsi və dərinləşməsi. Bu cür birləşmələr çərçivəsində rüsumsuz ticarət həyata keçirilir, qarşılıqlı ticarət güclənir ki, bu da son nəticədə özünü dünya ticarətinin məcmu göstəricilərində əks etdirir.

8. İxrac-idxal əməliyyatları üçün əlverişli mühit yaradılması məqsədilə dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətə aktiv surətdə müdaxiləsi.

9. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin inkişafın bazar metodlarına keçidi ilə onların iqtisadiyyatlarının açıqlığının artması.

Bu amillər son 50 il ərzində əmtəələrlə beynəlxalq ticarətin dinamikasını, onun əmtəə və coğrafi strukturlarında baş verən dəyişiklikləri şərtləndirmiş, beynəlxalq ticarətin müasir inkişaf meyllərini müəyyən etmişdir.

Xarici ticarət yarandığı dövrdən başlayaraq, inkişaf etdiyi illərdə də belə bir sual meydana gəlib. Dövlətlər nə üçün ticarət edirlər? Əgər bir ölkə xarici ticarətdən mənfəət əldə edərsə, bu mənfəət digər ölkənin ziyanı hesabınamı olur? Sərbəst ticarət bu və ya digər səbəblərə görə məhdudlaşdırılmalıdırmı? Dünya təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq ticarətin arası-kəsilmədən və səmərəli artımının təmin edilməsinə bir sıra amillər təsir edir ki, onlara da aşağıdakılar aid edilir: - sülh şəraitinin daima möhkəmləndirilməsi və dövlətlərarası münasibətlərin stabilləşdirilməsi;

- istehsalın və kapitalın beynəlmilləşdirilməsi;
- əsas kapitalın yeniləşdirilməsinə, köhnələrin rekonstruksiya edilməsinin sürətləndirilməsinə şərait yaradan və iqtisadiyyatın yeni-yeni sahələrinin inkişafına səbəb olan elmi-texniki inqilabın son nailiyyətlərindən istifadə olunması;
- dünya bazarında beynəlxalq korporasiyaların və qurumların aktiv fəaliyyət göstərməsi;
- yeni-yeni kommersiya fəaliyyətləri üçün reallıqlarının və yüksək standartlara cavab verən malların ticarəti üçün ümumdünya bazarının yaranması;
- beynəlxalq ticarətin ÜTT çərçivəsində qəbul edilmiş beynəlxalq ticarət sazişləri vasitəsilə nizamlanması və tənzimlənməsi;
- beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatların fəaliyyətini gücləndirən və ölkələri ticarət və tədiyyə balansının əsas dünya valyuta nisbətlərinə əsasən stabilliyinin saxlanmasını təmin edən Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyət mexanizminin daha da aktivləşdirilməsi;
- beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması və alqı-satqı əməliyyatlarının və s. optimallaşdırılmasına şərait yaradan azad iqtisadi zonaların yaradılması;
- ticarət-iqtisadi integrasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsi, regional baryerlərin kənarlaşdırılması, ümumi bazarların, azad ticarət zonalarının səmərəli formalaşdırılması;
- keçmiş müstəmləkə ölkələrin siyasi müstəqillik əldə etmələri və onların sıralarından xarici bazara yol açılması.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr daima artır və genişlənir. Bu prosesin obyektiv əsasları aşağıdakılardır:

- ümumdünya əmək bölgüsü;
- təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi .

Hal-hazırkı dövrdə bütün beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin dəyişikliklər baş verməkdədir ki, onun əsas cizgilərindən biri qloballaşmadır. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə qloballaşma çoxdan başlanmış, indi isə geniş miqyas almış bir prosesdir. Hesab etmək olar ki, qloballaşma , əsasən də iqtisadiyyat sferasında təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin əlaməti kimi meydana çıxmış, amma heç

də təkcə iqtisadiyyatla məhdudlaşmayan beynəlxalq integrasiya ilə əlaqədar olaraq yeni cizgi və istiqamət almışdır. Dünya cəmiyyətinin müasir inkişaf dövrü üçün qloballaşma prosesinin sivilizasiya inkişafının qanunauyğun amma xüsusi bir həlqəsi olmasını qeyd etməyə əsas verən yeni prinsipial keyfiyyət göstəriciləri xasdır. Qlobal iqtisadiyyatın xarakter əlaməti, ilkin şərti və zəmini açıq iqtisadiyyatdır. Dünya təsərrüfatının II Dünya müharibəsi sonrakı onilliklərdə inkişaf tendensiyasının aparıcı istiqamətlərindən biri də əksər ölkələrin qapalı milli təsərrüfatdan açıq tipli iqtisadiyyata keçidi olmuşdur.

Amerikan iqtisadçıları C. Neysbit və P. Eberdinin fikirlərinə görə dünya təsərrüfatının (vahid bazar məkanının) fəaliyyət göstərməsi üçün son nəticədə ölkələr arasında hər bir ölkənin öz daxilindəki ticarət münasibətlərinə xarakter olan tam ticarət azadlığına nail olmaq lazımdır. Beləki, heç kim Çikaqo və Hyuston, Berlin və Münhen, Pekin və Şanxay arasındakı ticarətin saldosunu ölçə bilmədiyi kimi, zaman keçdikcə biz eyni qaydada ABŞ və Çin arasındakı ticarət münasibətlərinin də saldosunu bilməyəcəyik. Bəs dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin xarakter və miqyasına, eyni zamanda açıqlıq dərəcəsinin yüksəlməsinə köklü təsir göstərmiş və göstərən əsas faktorlar hansılardır?

Açıq tipli iqtisadiyyatın formalaşmasında əsas rolu dövlət oynamışdır. O, ixrac istehsalının stimullaşdırılması, mal-məhsul və xidmətlərin ixracının həvəsləndirilməsi funksiyalarını öz üzərinə götürmüş, xarici firmalarla kooperasiyaya və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına dəstək vermişdir. Xaricdən investisiyalar, texnologiyalar, işçi qüvvəsi və informasiya axınının gəlməsini asanlaşdırmaq və sadələşdirmək üçün güclü hüquqi baza yaradılmışdır. Ölkələrin daha açıq iqtisadiyyata keçməsi transmilli korporasiyaların fəaliyyətləri ilə daha da sürətlənmişdir. Yeni - yeni bazarlar ələ keçirmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı filiallar və qız kompaniyalar açmaqla onlar başqa ölkələrin proteksionist maneələrini dəf edərək beynəlxalq iqtisadi mübadiləni beynəlmilləşdirirlər.

“Ticarətin azadlığı” və “açıq iqtisadiyyat” anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. “İqtisadiyyatın açıqlığı” anlayışı “Ticarətin azadlığı” tezisindən genişdir. Beləki, “İqtisadiyyatın açıqlığı” anlayışı özündə əmtəələrin ticarətilə yanaşı istehsal

faktorlarının, informasiyanın milli valyutalara dəyişdirilməsi əvəzində sərbəst hərəkətini də əks etdirir. İqtisadiyyatın açıqlığını avtarkiya, özünü təmin etmə iqtisadiyyatı anlayışlarına əks anlayış kimi qəbul etmək lazımdır. Açıq iqtisadiyyatın mövcudluğu - dünya təsərrüfatının obyektiv tendensiyasıdır. Açıq iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun fəaliyyət - dünya bazarı standartlarını qəbul etmək və onun qanunlarına uyğun fəaliyyət deməkdir. Açıq iqtisadiyyat - xarici iqtisadi əlaqələrə dövlət inhisarının likvidasiyası (dövlət nəzarətinin saxlanılması ilə), beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüklər prinsipinin effektiv istifadəsi, birgə sahibkarlığın müxtəlif formalarından aktiv istifadə, azad sahibkarlıq zonalarının təşkili deməkdir. Açıq iqtisadiyyatın əsas vacib kriterilərindən biri ölkənin - iqtisadi məqsədyönlülük və beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliklə şərtləndirilən çərçivədə kapital qoyuluşları, texnologiyalar və informasiya axınını stimullaşdıran əlverişli investisiya iqlimidir. Açıq iqtisadiyyat xarici kapitalın, əmtəələrin, texnologiyaların, informasiyaların və işçi qüvvəsinin daxili bazara axınını məqsəduyğun əlverişliliyini özündə əks etdirir. Formalaşmış açıq iqtisadiyyat və açıq iqtisadiyyata keçid eyni şey deyildir. Açıq iqtisadiyyat - dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrində nəzarətsizlik, istənilənin edilməsi mümkünlüyü və əsasən də sərhədlərin şəffaflığı deyildir. Açıq iqtisadiyyat onun fəaliyyəti mexanizminin formalaşdırılması zamanı dövlətin aktiv müdaxiləsini tələb edir. Heç bir ölkədə iqtisadiyyatın tam açıqlığı yoxdur. Kortəbii açıqlıq iqtisadi inkişafa aparmır, əksinə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhlükə altında qoyur. Effektivlik, rəqabətqabiliyyətlilik və iqtisadi təhlükəsizlik prinsipləri əsasında qurulan açıq iqtisadiyyat - ixracın strukturu və kapitalın hərəkəti, həmçinin təkcə formalarına deyil eyni zamanda onların bütün dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinin ümumi miqyasına təsir göstərən gömrük, valyuta, vergi, kredit və investisiya siyasətləri nəzərə alınmadan dərk edilə və qurula bilməz.

Açıq iqtisadiyyatın üstünlükləri aşağıdakılardır:

- istehsalın ixtisaslaşmasının və kooperasiyasının dərinləşməsi;
- effektivlik dərəcəsindən asılı olaraq resursların rəşional bölüşdürülməsi;
- beynəlxalq münasibətlər sistemi vasitəsilə dünya təcrübəsinin yayılması;

▪dünya bazarındakı rəqabətin stimullaşdırmasının nəticəsi olaraq yerli istehsalçılar arasında rəqabət səviyyəsinin yüksəlməsi;

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin xarici iqtisadi siyasət strategiyası kortəbii yarana bilməz. O, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təsirini nəzərə almaqla milli iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin məqsədyönlü aktiv fəaliyyətinin nəticəsindən ibarətdir. İnizibati prinsiplərə əsaslanan beynəlxalq əlaqələrin təsirini itirdiyi yeni baza prinsiplərinə uyğun əlaqələrin formalaşma mərhələsində olduğu keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər, o cümlədən, Azərbaycan üçün belə strategiyanın nəzəri və praktiki cəhətdən hazırlanması daha vacibdir. Keçmiş SSR-də xarici iqtisadi fəaliyyət əsasən Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası ölkələriylə, qarşılıqlı razılaşdırılmış planlar əsasında, “isti” şəraitdə həyata keçirilirdi və satış-təchizat xarakteri daşıyırdı. Bu zaman dünya ticarət bazarının vasitəçiliyi praktiki olaraq kənarda qalırdı. Bu bazar münasibətləri prinsiplərini kəskin daraldır və konkurensiyanı praktiki olaraq qeyri-mümkün edirdi. Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində keçmiş sovet ittifaqı respublikalarının xüsusən Azərbaycanın qarşısında yeni şəraitə cavab verən, elmi əsaslandırılmış nəzəri bazaya söykənən, daxili və xarici xarakterli reallıqları nəzərə alan öz xüsusi xarici iqtisadi siyasət strategiyaasının hazırlanması məsələsi dururdu.

Xarici iqtisadi strateji istiqamətin təyini üzrə düzgün qərar qəbul etmək üçün struktur-təşkili metodlarla yanaşaraq, dünya ticarət sferasında milli iqtisadi xüsusiyyətlərlə integrasiyaya baxılmalıdır. Müasir millətlərarası iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsində ümumpraktiki yanaşma xarici iqtisadi sferada baş verən əsas proses və tendensiyaların qanunauyğunluqlarının ətraflı təqdimatına imkan verir. Ayrı-ayrı ölkələrdə avtorgiya inkişafı uzun müddətdir ki, tətbiq olunmur. Çünki avtorgiya nəinki səhv idi, eyni zamanda iqtisadi zəif idi. Belə ki, ümumdünya inkişafetmə tendensiyalarıyla ziddinə gedib nüvə praktiki tətbiqetməyə yararsız olduğu müəyyən olunmuşdur. Milli təsərrüfatın iqtisadi təcridi internasionallaşdırma və qloballaşdırma nəinki səmərəli deyildi, praktiki olaraqda mümkün deyildi, belə ki, bu, qapalı ölkənin iqtisadiyyatının mütərəqqi inkişafdan, beynəlxalq əmək bölgüsünün, ixtisaslaşma və kooperasiyanın üstünlüklərinin istifadəsindən məhrum edirdi.

Son onilliklər ərzində beynəlxalq əmək bölgüsü ilə əlaqədar istehsal üstünlüklərinin internasionallaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığı və təsirinin artmasının ümumdünya tendensiyası daha aşkar görünür. Əgər əvvəllər beynəlxalq əmək bölgüsünün təyinedici faktoru təbii şərait idisə XIX əsrin ikinci yarısından və XX əsrdə elmi texniki inqilabın genişlənməsi ilə əlaqədar iqtisadi faktorlar ön plana keçir. Bu faktorlara məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi elmi-texniki tərəqqi, işçi qüvvəsinin hazırlıq səviyyəsi və biliklər və informasiya aiddir. Həm də ictimai əmək bölgüsündəki dəyişikliklər səviyyəsində beynəlxalq iqtisadi əlaqələr daha da mürəkkəbləşir və rəngarəng olur, yeni məzmun kəsb edir.

Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əməkdaşlığa daxil olması hələlik tam ölçüdə nisbətən böyük sənaye ölkələri üçün əlverişli olan aktual, nüfuzlu, lakin çox mürəkkəb məsələdir. Bu məsələnin həlli hər şeydən əvvəl müasir elmi-texniki nailiyyətlər əsasında unifikasiya, standartlaşdırma və məhsulun keyfiyyətinin beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmasını nəzərdə tutur. Belə unifikasiya olunmuş, oxşar və keyfiyyətli məhsulun yaradılması beynəlmiləl istehsal məsrəfləri əsasında bu məhsulun qiymətinin formalaşmasına səbəb olacaqdır. İctimai əmək bölgüsünə əsaslanan bu dəyişiklərin nəzərə alınması (uçotu) , xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçıların razılaşdırılması onların bazar münasibətləri əsasında təşkili və habelə onlara adekvat ümumdünya xarakterli infrastrukturalarının yaradılması vacib ilkin şərtidir.

Xarici iqtisadi əlaqələri internasionallaşmasını intensiv istifadə etmək üçün tranzitiv ölkələrin, o cümlədən, Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemindəki bu yeni tendensiyalara meylliliyini gücləndirmək lazımdır. Ümumdünya təsərrüfatında yaranan atributları (əlamətləri) adekvat formada, tədricən ölkənin iqtisadi mühitinə tətbiq etmək lazımdır. Bu Azərbaycan iqtisadiyyatının nüfuzlu sahələrinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxmasında daha vacibdir (neft maşınqayırması və emal sənayesinin başqa sahələri, yeni enerji mənbələri, biotexnologiya və s.). İnternasionallaşmanın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması dünya təsərrüfat əlaqələrində təşkilati-iqtisadi quruluşların uzunmüddətli durğunluqlarından qaçılmasına imkan verir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi şəraitdə həyatında xarici iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyətli yer tutduğu kiçik ölkələr üçün özünün xarici iqtisadi strategiyasının seçilməsi və hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan da belə ölkələrdəndir. Yunanca strategos (sərkərdə) sözündən olan strategiya termini tarixi inkişaf prosesində müxtəlif sferalarda, o cümlədən, iqtisadi və xarici iqtisadi sferada geniş tətbiq tapmışdır. Xarici iqtisadi strategiyanın mahiyyəti milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri ilə əlaqədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas cəhətlərini və inkişaf tendensiyalarını təyin edən dərin əlaqələr, münasibətlər və iqtisadi qanunlar məcmusunu ifadə edir. Xarici iqtisadi strategiyanın mahiyyətinin dərk edilməsinin özü məqsəd deyil. O, obyektin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə, onların mövcud olduğu şəraitin dəyişməsinə adekvat praktiki uyğunlaşmaların təmin edilməsi məqsədilə təsir edilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafının xarici iqtisadi strategiyasının hazırlanmasını əsaslandırılmış prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Çünki, təsərrüfatçılıq inzibati-amirlik sistemi şəraitində iqtisadiyyatın idarə edilməsi əmrlərə əsaslanan, son dərəcə subyektiv bir proses kimi şərh edilirdi ki, bu da idarəetmə fəaliyyətinin obyektiv mahiyyətini və qanunauyğunluqlarının başa düşməyi imkan vermirdi. Azərbaycanda bazar dəyişiklərinin başlanğıcından etibarən, xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsi strategiyası köklü dəyişiklərə məruz qalmalı, müəyyən dövlət tənzimləmələri qovuşarıq bazar əsaslarına (başlanğıcına) keçirilməli idi. Lakin bir sıra subyektiv və obyektiv səbəblərə görə respublikada bu hələ baş verməyib.

Qeyd etmək vacibdir ki, tranzitiv ölkələrin xarici iqtisadi strategiyasının mahiyyətinin açıqlanması, beynəlxalq və milli iqtisadi münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini əlaqələndirməklə daxili və xarici əşkarlığını nəzərə almalıdır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasının dominantları dünya təcrübəsinin dərin təhlili, başqa ölkələrdə islahatların metodları və strateji qərarlarının öyrənilməsi , milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin təhlili olmalıdır. Xarici iqtisadi strategiyanın təyin edilməsi zamanı nəzərə alınması vacib olan bir neçə faktor mövcuddur. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müvəffəqiyyətli xarici iqtisadi

fəaliyyətə nail olunması ancaq və ancaq uzunmüddətli və ardıcıl siyasətin reallaşması sayəsində mövcuddur. Keçid dövrünün çətinlikləri şəraitində idarəedici hakimiyyətin bütün tərkib elementləri vahid konsepsiyanı ardıcıl reallaşdırarsa onda o koordinasiya oluna, ölkənin iqtisadi inkişafına effektiv təsir edə bilər. Uzun müddətli məqsədlərin dəqiq təyin edilməsi struktur çevrilmələrinin reallaşması mexanizmləri üzərində gündəlik işi asanlaşdırır. Qarşılıqlı əlaqələr spektrinin genişləndiyi xarici ticarət fəaliyyəti ilə yanaşı elmi-texniki, investisiya və istehsal kimi vacib formalar daha qabarıq göründükdə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələr strategiyası dünya təsərrüfatı sisteminin müasir mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaya bilməz. Bu isə son nəticədə xarici iqtisadi əlaqələrin təkrar istehsal modelinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Bu kontekstdə Azərbaycan milli xarici iqtisadi strategiyasının maneəçilikliyi və çevikliyinin rolu kəskin artır: dünya iqtisadiyyatında meydana gələn yeni hadisələrə tez reaksiya vermək, bütün mümkün “şokların” (kredit, valyuta, resurs və s.) neytrallaşması, bazarda əldə olunanların tətbiq olunması üçün meydan, yer axtarışı.

Xarici iqtisadi strategiyada elmi – texniki monopoliyaya əsaslanan yeni eksport sahələrinin, məsələn, Azərbaycanda maşınqayırma, metalugiya və kimya sənayesinin sürətli inkişafı xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Həm də müasir şəraitdə istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinə əsaslanan monopoliyadan fərqli olaraq daha dayanıqsız, tez keçən xarakter daşıyır. Buna görə də xarici bazarda belə monopoliyadan olan xeyirin istifadəsi, təkcə fundamental və tətbiqi və elmi tədqiqatların güclü texnoloji potensialla optimal qovuşmasını deyil, həm də böyük miqyaslı və effektiv təsərrüfat hücumu nəzərdə tutulmalıdır. Bu tip iri miqyaslı əməliyyatlar (bu bir qayda olaraq, dövlətlərin geniş və hərtərəfli iştirakı ilə keçirilir) onun iştirakçılarına xüsusən böyük gəlir gətirir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinə yanaşmaların hazırlanması çox mürəkkəb şəraitdə müstəqilliyin elan edilməsi ilə başladı. SSRİ tərkibində Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında xarici ölkələrlə birbaşa əlaqələri bilavəsitə qurmaq imkanına malik deyildi.

SSRİ dağıldıqdan sonra digər keçmiş respublikalar kimi öz təsərrüfatını bütün

lazım olanlarla təmin edilməsi məsələsini müstəqil həll etmək imkanı aldı. Keçmiş respublikalararası göstərişlər dövlətdaxili mübadilədən faktik olaraq dövlətlərarası mübadiləyə çevrildi. Başqa sözlə xarici iqtisadi münasibətlər dərəcəsinə keçdi. Bütün bunlar həm uzaq xarici ölkələrlə, həm də ittifaq üzrə keçmiş partnyorlarla dünya bazarına xas olan, yeni mal-pul münasibətləri əsasında xarici iqtisadi əlaqələr qurulmalı və uyğun xarici iqtisadi infrastruktura yaratmalı olan Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətini kifayət qədər mürəkkəbləşdirdi.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində xarici iqtisadi kursun aparılmasında milli maraqların düz başa düşülməsindən və SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi ölkənin iqtisadi vəziyyətinin realıqlarındakı müvəffəqiyyətsizlikdən irəli gələn strateji səhvlər də buraxılmışdı. Belə ki, Azərbaycan onilliklər ərzində formalaşan ittifaq əmək bölgüsü və ixtisaslaşma siyasətində son məhsulun kiçik bir qismini istehsal edirdi. Buna görə də təsərrüfat əlaqələrinin dayanıqlı sistemindən gözlənilmədən çıxması əsassız idi. Məhsulların konkurentlik qabiliyyətinin zəifliyi inkişaf etmiş xarici bazarlara çıxmağa imkan vermirdi. Bunun nəticəsi olaraq MDB ölkələrində bir sıra ənənəvi satış bazarları itirildi. Uzaq xaricdə isə yeni bazarlar çox çətinliklə və özünü doğrultmayan xərclərlə əldə edilə bilirdi. Böhrandan çıxış bixış yollarının axtarışı, fundamental elmi nəticələr əsasında başqa ölkələrin bazar transformasiyası təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında deyil, utopik illuziyalarla aparılırdı. Hesab edilirdi ki, təsərrüfatşılığın inzibati amirlik sistemi dağılan kimi qısa müddət ərzində böhran aradan götürüləcək. Uyğun olaraq 1991-ci ildə totalitar rejimin aradan qaldırılmasına və bazar münasibətlərinə keçilməsi barədə qəbul edilən qərarın düzgünlüyünə və istiqamətcə həyatın tələbinə uyğun olmasına baxmayaraq, əvvəlki dövlət quruluşları qəbul edilmiş optimal iqtisadi strategiyanın reallaşmasını təmin edə bilmədilər və bu kursun reallaşmasının konkret mexanizmlərinin və üsullarının təyin edilməsində böyük nöqsanlara və səhvlərə yol verdilər. Müstəqilliyin əldə edilməsinin ilk bir neçə ili ərzində bazar transformasiyası mahiyyət etibarilə başlamadı.

Əgər milli iqtisaidiyyatın xarici iqtisadi strategiyası verilmiş nəzəri sistemin mahiyyətini əks etdirən özünməxsus aparışı tərkib elementlərinə malikdirsə müəyyən əsas başlanğıc prinsiplərdən irəli gəlersə onda onun formalaşması nisbətən effektiv

ola bilər. Prinsiplər və nəzəriyyələr faktların təhlilinə əsaslanan məzmunlu ümumiləşmədən ibarətdir, ancaq faktlar da öz növbəsində reallığın daimi yoxlanmasına xidmət edir. Faktlar, başqa sözlə, istehsal, mübadilə, mallara tələb proseslərində fərdlərin və institutların real davranışları vaxt keçdikcə dəyişir. Buna görə də mövcud prinsipləri və nəzəriyyələri dəyişən iqtisadi mühitlə daim müqayisə etmək, yoxlamaq lazımdır.

İqtisadi münasibətlər tarixi iqtisadi ümumiləşməsinin müəyyən mərhələsində doğru olan davranışları, hadisələrin tarixi gedişində dəyişməsinə dair çoxlu nümunələrə malikdir. Bu müddəanın ədalətliliyi tarixi təcrübə ilə təsdiq edilir. Belə ki, keçmiş SSRİ – də xarici iqtisadi fəaliyyətin prinsipləri beynəlxalq aləmdə təsərrüfatçılığın inzibati amirlik sisteminin reallığını əks etdirirdi. Lakin bəzə münasibətlərinin yaranması şəraitində həm milli, həm də dünya iqtisadiyyatında bu prinsiplər reallığa cavab vermir. Buna görə də müasir xarici iqtisadi strategiyanın formalaşması sistemlilik, iyerarxiklik, mərhələlilik və çoxvariantlılıq prinsipləri əsasında baş verməlidir. Bu prinsiplər həm beynəlxalq, həm də milli iqtisadi münasibətlərdə baş verən yeni prosesləri və dəyişiklikləri ümumiləşdirilməlidir.

Bu ilkin prinsiplərə əsaslanaraq, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi strategiyasının aşağıdakı prinsiplərini ayırmaq olar:

- Dünya təsərrüfatı əlaqələrində müstəqilliyin təmin edilməsi və onun milli xarici iqtisadi təhlükəsizliyinə zəmanət verməsi.
- Qarşılıqlı əlverişli, bərabərhüquqlu dünya təsərrüfat münasibətlərinə əsaslanan fundamental strateji nüfuz kimi, ölkənin milli iqtisadi maraqlarının qorunması.
- Milli və dünya təsərrüfatlarının qarşılıqlı təsirinin genişlənməsi və dərinləşməsinin vacib şərti kimibeynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda maksimum iştirak etmək üçün iqtisadiyyatın açıqlığı.
- Milli iqtisadiyyatın və dünya təsərrüfat sisteminin bütün mümkün formalarına yüksək effektivliyə nail olunmasının vacib istiqaməti kimi bilavasitə mal istehsalçılarının iqtisadi azadlığı.

- Milli bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinə dünya bazar təsərrüfatı vəziyyətinə adekvatlığı.
- Təkrar istehsal tipli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması.
- Dünya təsərrüfat sistemində müasir qloballaşma tendensiyalarının təzahürü kimi geoiqtisadi müəyyənlik.

1.2 Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtləri

Qloballaşma şəraitində dövlətin qarşısında xarici ticarət dövryyəsinin artırılması ilə yanaşı, onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri də durur. Bu isə elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməklə rəqabət qabiliyyətli mal və xidmətlərin istehsalını, bunların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsini və s. problemlərin sistemli şəkildə həllinin vacibliyini ortalığa qoyur. Dünya bazarı ilə münasibətlərinin formalaşdığı hal-hazırkı dövrdə dövlətin xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri onun ixrac imkanlarının artması, həm ixrac və həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, həmçinin dünya bazarlarına beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxışı hesab edilməlidir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sənaye sahələri məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri, onun ixrac potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İxrac potensialı, ölkənin iqtisadi potensialının bir hissəsi olmaqla, xalq təsərrüfatı və onun ayn-ayrı sahələrinin istehsal vasitələrindən tam şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində xarici bazar istehlakçılarının tələblərinə müvafiq miqdarda və keyfiyyətdə müxtəlif növ maddi nemət və xidmət istehsalı və ixrac etmə qabiliyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac edilməsi üçün birinci növbədə onlara tələbat olmalıdır. Ölkənin istehsal edə biləcəyi məhsulun miqdarının dünya bazarındakı məhsulun miqdarı ilə müqayisədə kifayət qədər az olduğu nəzərə alınarsa, ölkənin neft məhsullarına tələbat potensialının həmişə olacağı mümkündür. İxrac potensialını təhlil edərkən, nəzərə alınmalı digər amillər keyfiyyət, dünya bazan standartlarına və qiymətlərinə uyğunluqdur. Fikrimizcə, məhsulun daxili bazarda qiyməti bu məhsulun beynəlxalq bazardakı qiymətindən aşağıdırsa, deməli, ixrac potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, məhsullarının ixrac potensialını qiymətləndirərkən qiymətlər müqayisə edilməli və baxılan məhsulun beynəlxalq qiymətlərə mənfəətlə satıla bilməsi müəyyən edilməlidir.

İxrac potensialının daxili məzmunu və mürəkkəb quruluşu çoxlu sayda müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərə elmi-texniki tərəqqi, istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsinin təkmilləşdirilməsi, yeni və daha səmərəli faydalı qazıntıların aşkar edilməsi, istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı və bir çox başqaları daxil edilir. Bu amillərin hər birinin ixrac potensialına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onların hər biri ilkin olaraq bütövlükdə ixrac potensialına deyil, onu təşkil edən ayrı-aynı tərkib elementlərinə təsir edir. Nəticədə, ölkənin ixrac potensialının yeni və daha yüksək səviyyəsi onun daxili tərkib hissələrinin ixrac imkanlarının yekunu əsasında formalaşır.

İxrac potensialının formalaşması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də, maddi istehsal vasitələrinin və bunun da əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu və kəşf edilib mənimsənilmiş təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır. Beləliklə, demək olar ki, müəyyən dövr ərzində mövcud olan ixrac potensialının əsasında həm istifadə olunan, həm də mənimsənilməmiş məcmu təbii sərvətlər durur.

İxrac potensialının tərkib elementlərindən biri də bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi ilə şərtlənən əmək resurslarıdır. Buraya elmi kadrlar, sənayenin ayn-ayrı sahələrində çalışan işçilər, məhsulların ixracı və xarici bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar təşkilati və idarəetmə işləri üzrə fəaliyyət göstərən şəxslər aiddir.

Əmək ehtiyatlarının kəmiyyətcə artması və keyfiyyətcə dəyişməsi ETT-nin sürətlənməsi, məhsuldar qüvvələrdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və bunun əsasında ölkənin ixrac potensialının inkişafının əsasını təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, əmək resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına, onların ixtisasının artırılması və təkmilləşdirilməsinə və digər amillərə daha çox və xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İxrac potensialının inkişafı və onu şərtləndirən amillər haqqında klassik və müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində geniş bəhs edilmişdir. Klassik nəzəriyyələrdə bu amillər daha çox ölkələrin malik olduğu təbii və istehsal amilləri arasında əldə olunan üstünlüklərə (A. Smit və D. Rikardoya görə mütləq və müqayisəli üstünlüklər, Hekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi və s.) müəyyən edilir. Klassik nəzəriyyəyə əsasən ölkələr istehsalında üstünlüyə malik olduqları amillərdən maksimum istifadə olunan məhsulların istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Lakin ixrac potensialının inkişafı təkcə istehsala cəlb edilən amillərin miqdarının artırılması ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Burada həmçinin elm və texnikanın inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafı, BƏB-in dərinləşməsi nəticəsində meydana çıxan üstünlüklərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Hal-hazırda elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq texnoloji inkişaf ölkənin xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliyini artıraraq ixrac potensialının genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Texnoloji yenilik ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal prosesləri arasında fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarır və bu yeniliyə görə həmin ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olur. Bu zaman yeni texnologiya digər ölkələrə yayılana qədər yenilikçi ölkə

müvəqqəti də olsa, bu malın ixracında inhisarçı olur və bununla da özünün ixrac potensialının maksimum səviyyədə inkişafını təmin etmək imkanı əldə edir.

Məlum olduğu kimi, tarixən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə xammal ixracı üstünlük təşkil etmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə xammala olan tələbatın aşağı səviyyədə olması, onların yeritdiyi proteksionizm siyasəti, xammala qənaət edən texnologiyaların tətbiqi və sintetik əvəzedicilərdən istifadə edilməsi və s. səbəblərdən asılı olaraq, ölkənin xammal hesabına ixrac potensialını genişləndirmək imkanları məhduddur. Xüsusilə də, son dövrlərdə müqayisəli üstünlüklərin tədricən texnologiya tutumlu istehsala doğru dəyişdiyini nəzərə alaraq ixracın əmtəə tərkibində emaledici sahənin, əsasən də elm və kapital tutumlu məhsulların payının artırılması daha məqsədəuyğun və perspektivli hesab olunur.

Respublikamızda həyata keçirilən xarici ticarət strategiyasında keçid dövrü amillərinin təsiri, milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri, prioritet sahələrin məhsullarına dünya bazarında olan tələbat nəzərə alınmaqla ixrac potensialının səmərəli formalaşdırılması istiqamətində islahatlar aparılır. Bu imkanları və ixrac potensialının formalaşması xüsusiyyətlərini tədqiq etməzdən əvvəl sahə səviyyəsində ixrac potensialının iqtisadi məzmununu nəzərdən keçirtməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sahə səviyyəsində ixrac potensialı respublikada mövcud cəmi təbii ehtiyatları, xammal və yarımfabrikatları, əldə olunan yeni biliyi, mütərəqqi texnologiyaları, yüksək ixtisaslı mühəndis-texniki işçiləri, göstərilən xidmətləri, sahənin informasiya resurslarını, müxtəlif lisenziyaları, patentləri özündə birləşdirir.

Respublikamızın iqtisadi inkişafında formalaşmasında neftçixarma, neft-mədən maşınqayırması, neft kimyası, kənd təsərrüfatı məhsulları və elmi-texniki potensialı da daxil olmaqla iqtisadi potensialın həcminə görə yaxın Şərq ölkələri arasında mühüm yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrü iqtisadiyyatlı ölkə kimi Azərbaycanla ixrac potensialının tarixən formalaşmış şəraitinə uyğun olaraq neft sənayesi üzrə ilkin olaraq respublika xammal ixracına istiqamətlənmişdir. Sonrakı mərhələlərdə yarım

emal edilmiş məhsullar, axırncı planda isə müəyyən dərəcədə son məhsulların ixracı özünəməxsus yer tuturlar. İxrac potensialının formalaşmasının ümumnəzər əsaslarına görə ixracın strukturunun bu cür formalaşması iqtisadi inkişaf baxımından aşağı və orta səviyyəli ölkələr üçün xarakterikdir.

Statistik rəqəmlərdən göründüyü kimi Afrikanın və Latın Amerikasının inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracdan əldə etdikləri ümumi qazancın 70%-i məhz ilkin məhsulların ixracının payına düşür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf modeli üçün xarakterik olan ölkələrin inkişaf modeli üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət Azərbaycanda da cüzi kənarlaşmalarla özünü büruzə verir.

Belə ki, Azərbaycanda ixracdan daxil olan ümumi gəlirlərin 80%-ə qədəri neft sənayesindən ixrac olunan xammalın payına düşür. Beynəlxalq səviyyədə belə bir fikir formalaşmışdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr yüksək inkişaf etmiş dövlətlərin xammal bazasıdır və dünya bazarında onlar məhz bu meyardan irəli gələn göstəricilərlə qiymətləndirilir.

İxrac potensialından istifadənin daha səmərəli istiqamətinin müəyyən edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsi baxımından əsaslandırılması ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir. İxrac potensialının iqtisadi cəhətdən kəmiyyətə qiymətləndirilməsi demək olar ki, bütün ölkələrdə aparılır.

Elə buna görə də ixrac potensialının qiymətləndirilməsi praktikasında bu ümumi məqsəd və parametrlər iqtisadi qiymətləndirmə metodunun əsas meyarı kimi qəbul edilir. Təhlillər göstərir ki, sənaye və aqrar ixrac potensialının struktur dinamikası istehsal həcmindən, gəlirin formalaşmasından irəli gəlir. Yeni məhsulların istehsalını, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin və dünya bazarında yüksək qiymətlə reallaşmasına yönəldilən ixracın respublika iqtisadiyyatına effektiv təsir göstərir.

Azərbaycanda sənaye və aqrar ixrac potensialını effektiv baxımından qiymətləndirərkən idxal və ixrac ilə ümumi daxili məhsulun artımı, istehlak bazarında ixracın xüsusi çəkisi, ixracın istehsal resurslarında inkişafında rolu qiymətləndirilir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində öz əksini tapan sistemli yanaşma, proqramlaşdırma və s. metodları fəaliyyət göstərir ki, sistemli yanaşma ixrac potensial struktur artıq tempi iqtisadi artımın tərkib hissəsi kimi proqnozlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac imkanlarının genişləndirilməsi problemi ilə yanaşı, ölkənin idxal siyasətinə də fikir vermək lazımdır. Çünki ölkənin ixrac potensialının inkişafında idxalı əvəzetmə strategiyası da az rol oynamır. İxrac yönümlü modelin inkişaf etməkdə olan və xüsusilə də, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin aparıcı sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin mövcud və potensial imkanlarından maksimum istifadə etməklə ixrac potensialının inkişafına yönəldilmiş əsas strategiya olmasına baxmayaraq, formalaşma dövründə milli sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin idxalın mənfi təsirlərindən qorunması, onların getdikcə daha güclü inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və gələcəkdə xarici bazara çıxış imkanı əldə etməsi məqsədilə idxalı əvəz etmə siyasətindən də istifadə olunmalıdır.³

Ümumilikdə ixrac dünya bazarında rəqabətin durumunu nəzərə almaqla buraxılan milli məhsulun və bütövlükdə istehsalın keyfiyyətinin texniki-iqtisadi səviyyəsini, həmçinin ölkə regionlarının inkişafının sürətlənməsini və yerli müəssisələrin yüksək texniki təchizatlandırılmasını təmin etməlidir.

Xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyən edən əsas faktorlara ixrac və idxal qiymətləri, gəlir və qiymətlər üzrə ixrac və idxala tələbin elastikliyi, xarici ticarətin strukturunda sahəvi və coğrafi irəliləyişlər, həmçinin ixrac və idxalın nisbəti və s. aid etmək olar. Makrosəviyyədə müqayisəli üstünlüklər faktorlarının iqtisadi səmərəliliyi xarici ticarətin sabit qiymətlərlə fiziki həcmnin artması ilə, maliyyə səmərəliliyi isə xarici ticarətin cari qiymətlərlə artması ilə ölçülür. Mütləq üstünlüklər kriteriyası üzrə bu faktorların səmərəliliyi ölkənin ticarət balansı ilə xarakterizə olunur. Xarici ticarətin mütləq üstünlüyü ixracatda və iqtisadiyyatın idxalı əvəzləyici sahələrində amillərin sərfinin dinamikası ilə müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin rolunu

³ Cəmil Sultanov. İxrac potensialı sisteminin strukturu və inkişaf xüsusiyyətləri. "Hüquqi dövlət və qanun". - 2008. - №10.- S. 28-32.

öyrənmək üçün müxtəlif göstəricilər tərtib olunur. Statistikada bunun üçün ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi ilə daxili istehsalın nisbi müqayisə göstəricisindən istifadə edilir. Hazırda bu göstərici sadə yolla aşağıdakı kimi hesablanır:

$$XTD_K = \frac{XTD}{\ddot{U}DM} \times 100\% \quad (1.1)$$

Burada: XTD_K – xarici ticarət dövriyyəsi kvotası, XTD – xarici ticarət dövriyyəsi, $\ddot{U}DM$ – ümumi daxili məhsulu göstərir.

Ancaq bu göstərici ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrə cəlb edilməsi barədə dolğun məlumat vermir. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatlarda idxal və ixrac kvotalarından istifadə edirlər. Bu göstəricilər iqtisadiyyatın açıqlığının miqdar indikatorlarıdır. Onların kombinasiyası ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının dünya bazarı ilə əlaqələrinin miqyası haqqında təsəvvür yaradır.

İdxal və ixrac kvotaları idxal-ixrac ilə $\ddot{U}DM$ arasındakı münasibətlər kimi müəyyən edilir. İdxal kvotası

$$\dot{I}D_K = \frac{\dot{I}D}{\ddot{U}DM} \times 100\% \quad (1.2)$$

düsturu ilə, ixrac kvotası isə

$$\dot{I}X_K = \frac{\dot{I}X}{\ddot{U}DM} \times 100\% \quad (1.3)$$

düsturu ilə hesablanır. Burada:

$\dot{I}D_K$ – idxal kvotası, $\dot{I}D$ – idxal, $\dot{I}X_K$ – ixrac kvotası, $\dot{I}X$ – ixracı göstərir.

Kvotanın həcmi ölkənin dünya bazarından az və ya çox asılı olmasını müəyyən edir. Ümumiyyətlə, ölkə nə qədər kiçikdirsə və nə qədər çox inkişaf etmişdirsə, bir o qədər də dünya bazarından asılıdır. Bu onunla izah olunur ki, onlar müasir tələblərə uyğun malların kütləvi istehsalını təşkil edə bilmirlər. Belə ölkələrdə (məsələn, Benilüks ölkələri) ixracın həcmi $\ddot{U}DM$ -in təqribən yarısına bərabərdir. İri inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyat daha kompleks xarakter daşıyır, buna görə də xarici

ticarətdən az asılı olur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə ölkələrdə iqtisadiyyatın bütün sahələri dünya bazarından eyni dərəcədə asılı deyil. Bu asılılıq ixrac orientasiyalı sahələrdə daha güclüdür. Məsələn, ABŞ-da daha böyük ixrac kvotası bir sıra kənd təsərrüfatı sahələrinin, buğda, düyü, yağtoxumu, pambıq və s. payına düşür.

Müasir dövrdə ixracın səmərəliliyini müəyyən edən tendensiya onun “intellektləşdirilməsi”dir. Bu ilk növbədə ticarət əlaqələrində xammal, materialların xüsusi çəkisinin azalması, yüksək texnologiyalı məhsulların, “nou-hau”, lisenziya, patentlərin satışının xüsusi çəkisinin artması ilə izah olunur.

İxracın uzunmüddətli səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərtlərindən biri xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılmasıdır. Bu ilk növbədə beynəlxalq mübadilədə qeyri-tarif maneələrinin və kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.

Mütləq üstünlüklərin artırılmasının ən səmərəli metodlarından biri iqtisadiyyatın ixrac sektoruna xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsidir. Xarici birbaşa investisiyalar yüksək texnoloji məhsulların istehsalı üçün lazım olan avadanlıqların, “nou-hau”-nın idxalı ilə müşayiət olunur.

İxracın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib şərtlərindən biri də onun beynəlxalq ixtisaslaşmaya və beynəlxalq ticarətə uyğun diversifikasiyalaşmasıdır ki, bu da yüksək səviyyədə emal olunmuş hazır məhsulun xüsusi çəkisinin artırılmasını, idxalın diversifikasiyalaşması isə ərzaq və istehlak mallarının idxaldanaz asılılığını tələb edir. Bu planda turizm kimi xüsusi xidmət növü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra ölkələr (ABŞ, İspaniya, Yunanıstan, İtaliya, Fransa, Avstriya, Türkiyə, Kipr, transformasiya olunan ölkələrdən isə Bolqarıstan, Çexiya, Baltıqyanı ölkələr və s.) beynəlxalq turizmi xarici iqtisadi əlaqələrin ən güclü sahəsinə çevirmişlər. “Turizm sənayesi” bir çox ölkələrdə ölkəyə valyuta axınını və tədiyyə balansının vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Bu mənada Azərbaycanda aşağıdakı işlər görülməlidir:

- daxili və xarici turizmin inkişafına dövlət yardımı;
- turizm sahələri obyektlərinin özəlləşdirilməsinin sürətlənməsi;
- təbii və tarixi-mədəni mühitin bərpası və rəşadətli istifadəsi;

- beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq viza, rüsum və sərhədyanı rəsmiləşmənin sadələşdirilməsi.

İxracın inkişafı və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində beynəlxalq sərgi, yarmarka, seminar və konfransların təşkili və onların keçirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ölkəyə və onun regionlarına xarici investisiyaların cəlb edilməsinin üsullarından biri xarici tərəfdaşlarla bütün mümkün səviyyələrdə (region, vilayət, ayrı-ayrı şəhərlər səviyyəsində) əlaqələrin araşdırılması və danışıqların aparılmasıdır. Belə danışıqlar və əməkdaşlıq sərhədyanı ticarətin inkişafını və s. haqqında layihələri özündə birləşdirməlidir.

İxracın səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərən amillərə - inkişaf etmiş ümumtəsərrüfat və xarici ticarət infrastrukturunun, yəni nəqliyyat sistemi, otel təsərrüfatı, müasir rabitə vasitələrinin və beynəlxalq kommunikasiyaların, bank, sığorta, informasiya xidməti, marketinq, reklam və s. yaradılması və fəaliyyət göstərməsidir.

Xarici ticarət infrastrukturunun, xüsusən onun müasir informasiya təminatı sisteminin yaradılması informasiya vasitələrinin kompleks inkişafını, xarici iqtisadi əlaqələr sisteminə müasir idarəetmə texnologiyalarının tətbiqini, qabaqcıl beynəlxalq standartlara cavab verən və dünya informasiya sisteminə inteqrasiya olunmasına imkan yaradan elektron vasitələri əlaqələrinin yaradılmasını şərtləndirir. Heç şübhəsiz ki, kütləvi kommunikasiya sisteminin qlobal inkişafı ixracın səmərəliliyinin artırılmasına təsir edir.

İxracın səmərəliliyinin artırılması beynəlxalq mübadiləyə təsir edən aşağıdakı daxili və xarici amillərin kompleks fəaliyyətinin nəticəsidir: beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinliyinin və ölkənin onda iştirakının səviyyəsi; ticarət- iqtisadi infrastrukturun formalaşması üçün elmi-texniki inqilabın müasir nailiyyətlərinin tətbiqi və istifadəsi səviyyəsi; ölkədə bank sisteminin inkişafı və bu sistemin dünya tədiyyə mühitinə inteqrasiyasının səviyyəsi; xarici ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmaların daha səmərəli vasitələrindən istifadə edilməsi; bəzi islahatlarının sürətlənməsi; rəqabətqabiliyyətli ixrac sahələrinin inkişafını təmin edən iqtisadiyyatın struktur yenidənqurulması; düşünülmüş proteksionizm və ixrac əməliyyatlarının

əmtəə-struktur və coğrafi diversifikasiyası.

Artıq bu gün respublikanın iqtisadiyyatı dünya bazarlarına tam rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal edib çıxarılması üçün müəyyən imkanlara malikdir. Bu neft maşınqayırması, cihazqayırma, metallurgiya, qida sənayesi kimi sahələrdə, həmçinin neft yataqlarının kəşfiyyatı, dəniz və avtonəqliyyat vasitəsilə yükdaşımaları və s. kimi xidmət sahələrində daha dərin və çevik marketing fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bununla belə Bakı və Sumqayıtda yerləşən neft emalı və kimya sənayesindəki kifayət qədər iri müəssisələrin gücündən hələ də zəif istifadə olunur. Onların bir çox məhsulları elə bugün də xarici bazarlarda reallaşdırıla bilər.

Respublikanın milli çərçivələrdən kənara çıxma biləcəyi perspektivli sahələrdən biri beynəlxalq turizm sferasıdır ki, burada da çox əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Sağlamlıq turizmi, istirahət, ov və s. sferalarda böyük imkanlara, tarixi və mədəni abidələrə malik olmaqla Azərbaycan turizm xidmətlərinin ən iri istehsalçı ölkələrindən birinə çevrilə bilər.

Azərbaycana hal-hazırda kifayət qədər valyuta daxil olmalarını təmin edəcək sferalardan biri də işçi qüvvəsinin ixracıdır. Kifayət qədər ixtisaslı və ixtisasız işçi qüvvəsi potensialına malik olmaqla respublika öz mütəxəssislərini və fəhlələrini digər ölkələrə göndərməklə böyük gəlirlər əldə edə bilər. Bu eyni zamanda işçi qüvvəsinin ixtisaslaşma səviyyəsinin qorunmasına və təkmilləşdirilməsinə şərait yarada bilər.

Bununla belə, müasir mərhələdə ixracın strukturunun analizi göstərir ki, onun 90%-dən çoxunu xammal və yarımfabrikatlar təşkil edir ki, onun da çox böyük əksəriyyətini neft və neft məhsulları təşkil edir. Bu deyilənlər çox ciddi olmaqla Azərbaycanın ixracının əmtəə strukturunun xammal-yanacaq məhsulları istiqamətində qurulmasını və bunun da əsasını enerjidaşıyıcılarının (hal-hazırda neft və neft məhsullarının) təşkil etməsini bir daha aydın göstərir. Növbəti illərdə bu istiqamətin Xəzərin enerji ehtiyatlarının yeni kontraktlar çərçivəsində və işə düşən həmçinin (Bakı – Ceyhan), çəkilməkdə olan boru xətlərinin (Bakı – Ərzurum) vasitəsi ilə dünya bazarlarına geniş nəql edilməsi nəticəsində daha da güclənəcəyini gözləmək realdır. Bu isə Azərbaycanın xarici ticarətində məhsul ixracını neft faktorundan asılı vəziyyətə salır. Dünya bazarında neft və neft məhsullarının

qiymətinin cüzi dəyişməsi sonnda xarici ticarətdən daxil olan gəlirlərin həcminə öz ciddi təsirini göstərir. Əksər xarici iqtisadçılar istənilən ölkənin xammal ixracına orientasiyasını ən böyük bəla kimi göstərilər. Xammal ixracı sənaye məhsullarının istehsalı həcmnin azalmasına təsir göstərən amil olaraq qalır. Xammal ixracının həcmi çoxaldıqca ÜDM-da emal sənayesi payının bir o qədər də azalması dünyanın bütün ölkələrində qanuna uyğun hal kimi müşahidə edilir. Əlbəttə ki, ixracın bu cür strukturu effektiv sayıla bilməz. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunu mükəmməlləşdirmək üçün ilk növbədə ixracda emal sənayesi məhsullarının və hazır məhsulların payının ildən-ilə artırılması zəruri hesab edilir və bunun üçün perspektivdə görüləsi işlər çoxdur. Buna görə də mal və məhsul ixracı siyasətinin dəyişməsinə, xammalın emalı dərəcəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməyə, hazır məhsul istehsalının və uyğun olaraq da ixracın strukturunda onun payının yüksəlməsinə obyektiv zərurət mövcuddur. Bu problem istehsalın strukturunun dəyişdirilməsi əsasında, onu son fazaya çatdırılması – müasir hazır məhsul istehsal edilməsi ilə həll edilə bilər. Buna görə də xarici iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasında vacib element ixraca işləyən və fəaliyyəti ixraca yönəlmiş müəssisə və sahələrə dövlət köməyi və dəstəyinin mövcudluğudur ki, bu da ixracın həvəsləndirilməsinə istiqamətlənmiş bütöv tədbirlər sistemi ilə ifadə olunur. Öz dövründə bir sıra yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsində ixrac sahələrinin bu cür dəstəklənməsi siyasəti effektiv istifadə edilmiş və bu ölkənin valyuta ehtiyatlarının doldurulması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Hal-hazırda bu cür təcrübə Azərbaycan üçün də çox əhəmiyyətlidir, beləki ölkəyə valyuta ehtiyatlarının daxil olmasının başqa alternativini yoxdur.

Bütün bu deyilənlərdən də belə bir nəticəyə gəlirik ki, rəqabətqabiliyyətli məhsulla xarici bazarlara çıxma bilən sahələrə dövlətin müəyyən köməyi zəruridir. Bu kömək birbaşa kömək - yəni dotasiya, güzəştli kreditlər və s. , həmçinin dolaylı – vergi güzəştləri vasitəsilə, ixracın sığortalanması, ixrac mükafatlarının təqdim edilməsi və s.digər kömək formalarında olur. Məsələn, dövlət ixracıönlü müəssisələr üçün kadrların hazırlanmasını öz üzərinə götürə bilər, onların xaricdəki fəaliyyəti üçün münbit siyasi və iqtisadi şəraiti yaratmalıdır.

Amma müəyyən pozitiv tendensiya da müşahidə edilir ki, buna da misal kimi Azərbaycan Respublikasının ümumi ixracında xüsusi sektorun payının möhkəmlənməsi və yüksəlməsini göstərə bilərik. Bu da həm bazar münasibətlərinə keçid şəraitində, həm də sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında milli sahibkarlığın rolunun artması şəraitində tam qanunauyğun haldır. Bununla belə, bazar münasibətlərinin asta və qeyri-ardıcıl inkişafı daxili istehsalı ləngitməklə yanaşı xüsusi sektor tərəfindən ixracın genişləndirilməsinə rəvac verir. Xarici bazarlara çıxış zamanı müxtəlif sahibkarların bərabər hüquqları haqqında qanunun mövcud olmasına baxmayaraq hazırki dövrə qədər ayrı-ayrı müəssisələrə və firmalara qarşı müəyyən diskriminasiya mövcud olmaqdadır. Xarici iqtisadi fəaliyyətinin ayrı-ayrı sferalarında korrupsiyaləşmə və inhisarçılıq da ixrac və idxalın normal inkişafına maneəçilik yaradır. Bunlarla yanaşı, dünya təcrübəsi göstərir ki, güclü rəqabət mühiti olmadan ixracın inkişafı və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında danışmaq yersizdir. Buna görə də dövlət respublikanın ixrac potensialını artırmaq və ixracın diversifikasiyası məqsədilə bu problemə daha çox diqqət yetirməli və hərtərəfli olaraq xüsusi sektoru stimullaşdırmalıdır. Yeni sənaye ölkələrinin, xüsusilə də Cənubi Koreyanın təcrübəsi xarici bazarlara çıxış üçün xüsusi sahibkarlığın stimullaşdırılması və mükafatlandırılmasına yönələn dövlət siyasəti sistemini kifayət qədər açıq nümayiş etdirir.

1.3 Ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri

Məlumdur ki, ölkələr o, məhsulları daha çox ixrac edirlər ki, onlarda həmin məhsulların istehsalı üçün tələb olunan istehsal amilləri kifayət qədərdir, və ya həmin məhsulların və xidmətlərin nisbi dəyəri aşağı olur və əksinə, o, məhsulları idxal edirlər ki, onların istehsalı həmin ölkənin zəif təminatı olduğu resursların mövcudluğunu tələb edir və ya digər səbəbdən həmin məhsulların müvafiq ölkədə istehsalı başa gəlir. Ona görə, əməli fəaliyyətdə əsas diqqət iqtisadiyyatın rəqabət

qabiliyyətini artırmaq üçün ölkənin müvafiq istehsal amilləri ilə yaxşı təmin olunduğu sahələrin üstün inkişafına yönəldilməlidir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın formalaşmasının, onun təhlükəsizliyinin, müstəqilliyinin təmin edilməsinin son nəticədə əhalinin həyata səviyyəsinin yüksəldilməsinin çox mühüm şərti kimi çıxış edir. Hər bir ölkədə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, son nəticədə həmin dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun iqtisadi təhlükəsizliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Ölkənin iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyü isə öz növbəsində mövcud elmi-texniki, istehsal, təşkilati-idarəetmə, sosial-mədəni potensialla və ondan istifadənin səviyyəsilə şərtlənir. Bununla bağlı L. Erhard haqlı olaraq yazırdı: «Maddi rifah halının yüksək səviyyəsinin təmin edilməsinin ən səmərəli vasitəsi rəqabətdir. Çünki, o əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin bilavasitə nəticəsi olmayan bütün üstünlüklərin məhvəsidir. Ancaq, rəqabət vasitəsi ilə sözüün yaxşı mənasında mənfəətin və tərəqqinin sosiallaşmasına nail olmaq olar. Bütün bunları nəzərə alaraq əksər inkişaf etmiş ölkələr bütün sahələrdə rəqabət üstünlüyünü təmin etməyə çalışmırlar. Doğrudur, mütləq mənada ona nail olmaq əslində mümkün də deyildir. Bir sıra ölkələrdə iqtisadi artımın amillər üzrə təhlili göstərir ki, onların mənbələrinin təkrar istehsal xarakterindən asılı olaraq rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsində müxtəlif rol oynayırlar. Belə ki, 80-ci illərə kimi dünya miqyasında hər hansı bir ölkənin rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsində təbii resurslar, əmək ehtiyatları və kapital kimi istehsalın əsas amillərinin kəmiyyəti və keyfiyyəti həlledici rol oynayırdı. Lakin, hal-hazırda bu sahədə vəziyyət xeyli dəyişmişdir. Belə ki, hər hansı bir ölkənin dünya iqtisadiyyatında rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi istehsal amillərinin kəmiyyəti ilə deyil, daha çox M.Porterin qeyd etdiyi kimi tərəqqi amillərinə daxil olan, ölkənin elmi-texniki, informasiya potensialı, əhalinin ümumi təhsil səviyyəsi, xüsusən, müvafiq istehsal sahələri üzrə ixtisaslı kadrların kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə şərtlənir. İqtisadi artımın xarakterində baş verən yeni meyillər öz əksini, ölkənin idxal və ixracının quruluşunda və onun qiymətləndirilməsində göstərir.

Aydındır ki, son nəticədə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi texniki - texnoloji yeniliklər vasitəsi ilə reallaşır. Belə ki, bu gün dünyada yeni texnika,

texnologiyanın tətbiqinin bazar rəqabətinin təmin edilməsindəki həlledici rolunu nəzərə alaraq bu problemin həll etmək üçün dövlət müvafiq iqtisadi siyasəti - formalaşdırmalıdır. Ən başlıcası isə, Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsinə yönəldilən bir siyasət, problemin konkret həlli ilə yanaşı, özündə bütünlükdə sənaye, xarici ticarət, struktur, innovasiya antiinhisar, maliyyə-kredit, gömrük siyasəti sahəsində sistemli müvafiq zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını da tələb edir. Həm də, mərhələlik baxımından həmin məqsədlərin reallaşdırılması məntiqi olaraq cari və perspektiv vəzifələrə bölünməlidir. Digər tərəfdən, rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinin ardıcıl və dinamik surətdə maddi əsaslarının yaradılması, bu problemə bütünlükdə respublikamızda geniş təkrar istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımdan yanaşılmasını tələb edir.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq ölkənin sənayeləşməsinin ilkin mərhələsi idxaləvəzləyici istehsal formalaşdırılmadan həyata keçirilə bilməz. Dünya iqtisadi konyukturuna təsir edə bilməyən və kiçik iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə idxalı əvəzetmə siyasətinin elmi əsaslarla aparılması bu ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir mərhələdə idxalı əvəzetmə və ixrac potensialının genişləndirilməsi siyasəti əhəmiyyətli təsərrüfat nailiyyətləri əldə etmiş ölkələrdə hökumətin yeritdiyi iqtisadi siyasətin tərkib hissələridir. Uzun əsrlər boyu bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşamış ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, idxalı əvəzetmə və ya ixracın genişləndirilməsi zamanı bu və ya digər sahələrin inkişafını təmin etmək üçün maliyyə-kredit mexanizmindən geniş istifadə edilməli, bu sahələrə əlavə kapital qoyuluşu təşviq edilməli, vergi dərəcələri aşağı salınmalıdır. Azərbaycan kimi keçid dövründə olan ölkələrdə idxalı əvəzetmə siyasətinə daha böyük ehtiyac vardır. Zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli iqlim şəraitinə malik respublikamızda əhalinin istehlak mallarına olan ehtiyacın böyük əksəriyyətinin qiymətli valyuta ilə xaricdən alınması ölkənin iqtisadi inkişafını sarsıdan başlıca amillərdən biridir. Bu vəziyyət yalnız məqsədyönlü və elmi əsaslara söykənən idxalı əvəzetmə siyasəti vasitəsilə aradan qaldırıla bilər. Fikrimizcə Azərbaycanda idxalı əvəzləyici və ixracın genişləndirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi aşağıdakı

məsələlərin həlli ilə birbaşa əlaqədardır:

1. Sənaye istehsalı üçün gərəkli olan maliyyə vəsaitləri hansı mənbələr hesabına əldə ediləcək və əsas istehsal gücləri məhz hansı bölmədə - dövlət yaxud özəl bölmədə yaradılacaq;
2. Xarici investisiyalar bu sahələrə hansı şərtlər əsasında cəlb olunacaq;
3. Sənayeləşmə prosesi sosial-iqtisadi strukturda hansı irəliləyişlərlə müşayiət olunacaq;
4. İnvestisiya resurslarının rəşional nisbəti (daxili və xarici mənbələr) necə müəyyən olunacaq.

Sistem dəyişikliyinə məruz qalmış ölkələr qrupunun (post-keçid ölkələri) sürətlə dəyişən dünyada, qlobal iqtisadi sistemdə layiqli yer tutması problemi, keçid dövrünün başa çatmasına, real bazar münasibətlərinin təşəkkülü və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin gerçək məzmun kəsb etməsinə baxmayaraq, öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Keçid mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi islahatların xarakterinin nəzəri baxımdan tədqiqi bəzi ümumiləşdirmələr etməyə imkan verir. Təcrübə göstərir ki, səmərəli iqtisadi islahatlar modeli işləyib hazırlayaraq, optimal müddətdə və mümkün qədər az itkilərlə həyata keçirmək üçün hər şeydən əvvəl, ölkədə yaranmış mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, iqtisadi inkişafın start vəziyyəti və mümkün qədər qısa müddətdə hərəkətə gətirilə bilən potensial qiymətləndirilməlidir. İkincisi, qarşıya qoyulan məqsəd strateji baxımdan aydın müəyyənləşdirilməlidir və nəhayət üçüncü mərhələdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmalıdır. SSRİ-nin dağılması, ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması normal təkrar istehsal prosesini pozmuşdur. İlk mərhələdə həyata keçirilən tədbirlər mümkün qədər normal təkrar istehsal prosesinin yeni keyfiyyətdə bərpasına və bütünlükdə iqtisadiyyatın normal strukturunun təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilir.

Suveren inkişafın ilk illərində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyasında ixracın idarə edilməsi, strateji malların ixracının lisenziyaləşdirilməsi meyli müşahidə olunmaqda idi. Xarici ticarətin tənzimlənməsi siyasətində qeyri-tarif

maneələri üstünlük təşkil edirdi. İdxal rejimi ixraca nisbətən daha liberal xarakter daşıyırdı. Həmin dövrdə az da olsa istifadə edilən rublun və artıq dövriyyəyə buraxılmış manatın məzənnəsi süni surətdə aşağı salınmışdı ki. Bu da ixracın ucuzlaşmasına, idxalın isə bahalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Əsas etibarilə xammal resurslarından vergi tutulurdu və əldə edilmiş vəsait bir qayda olaraq idxal yolu ilə ərzaq mallarının alınmasına sərf edilirdi. Hesablaşmalarda effektiv mexanizmin olmaması və manatın dönərli olmaması barterin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur. Beləki, 1996-cı ilə kimi respublikanın xarici ticarət dövriyyəsində barterin xüsusi çəkisi 65%-ə yaxın olmuşdur. Bu meylin obyektiv tərəfləri ondan ibarət idi ki, keçmiş SSRİ çərçivəsindəki vahid iqtisadi məkan dağılmış, ümumi ödəniş vasitəsi aradan qalxmış və bunun nəticəsi kimi ödənişlərin həyata keçirilməsində çətinliklər yaranmışdı. Təsadüfi deyildi ki. Ölkənin həyata keçirdiyi barterin 70%-dən çoxu MDB respublikalarının payına düşürdü. Yalnız Prezidentin müvafiq fərmanından (Prezidentin 8 iyun 1996-cı il tarixli, 481 sayılı fərmanı) sonra xarici ticarətdə barter əməliyyatları dövlətin nəzarətinə götürüldü və hesablaşmalarda barterdən istifadə meyli aşağı düşdü. Respublikada həyata keçirilən barter əməliyyatlarının əsas mənfə cəhəti ondan ibarətdir ki, bu əksər hallarda mühüm əhəmiyyət kəsb edən malların ixracı əsasında aparılır. Burada əsas yeri neft və neft məhsulları tutur. Bu məhsulların da ölkənin valyuta daxilolmalarının əsas mənbəyi olmasını nəzərə alsaq, yuxarıda göstərilən meyllərin iqtisadiyyatımıza nə qədər ağır zərbə vurduğunu təsəvvür etmək olar.

Ötən illər ərzində Azərbaycanın həyata keçirdiyi xarici ticarət siyasətinin obyektiv nəticəsi kimi aşağıdakıları söyləmək olar:

1. Ölkə beynəlxalq mübadilə sferasında yalnız kəmiyyət baxımından müəyyən irəliləyişlərə nail olmuşdur;
2. Milli iqtisadiyyatın inkişafı xarici amillərdən yüksək dərəcədə asılı olduğu üçün ÜDM-da daxili bazarın rolu getdikcə zəifləyir.

Son illərdə həyata keçirilən idxal-ixrac əməliyyatlarının əmtəə strukturuna nəzər salsaq ixracda xammal və yarımfabrikatların, daha doğrusu yanacaq-enerji məhsullarının, idxalda isə ərzaq və yüksək səviyyəli emal sənayesi məhsullarının,

maşın və avadanlıqların üstünlük təşkil etdiyini görürük. İdxal-ixrac siyasətindəki bu cür meyl Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud quruluşu ilə həmahəngdir.

Respublika ixracının əmtəə strukturunu müqayisə etsək aşağıdakı qanunauyğunluqları aşkara çıxara bilərik:

1. Azərbaycanın ixracında yanacaq-enerji məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalının xüsusi çəkisi tərəddüdlə artmaqda davam edir ki, bu da dünya ixracının inkişaf meyilləri ilə tam ziddiyyət təşkil edir.

2. Hazır məhsul ixracında müəyyən qədər sabitləşmə müşahidə olunur (3-5%) ki, bu da dünya ixracının əmtəə strukturuna uyğun gəlmir.

3. Ölkə ixrac etdiyindən daha çox ərzaq məhsulları idxal edir ki, bu isə öz növbəsində ərzaq məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsi üçün potensial imkanlardan istifadə olunmadığını göstərir.

. Azərbaycanın ixrac strategiyasının formalaşması xüsusiyyətlərinə münasibət bildirərkən, həmçinin xarici ixrac siyasətinin təhlili zamanı neft amilinin rolunu və əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Neft sərmayələri respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın başlıca amilidir. Xarici investisiyalar tək maliyyə resurslarının fiziki axını olmayıb, bu həm də qabaqcıl texnologiya, nou-hau, idarəetmənin ən yeni təcrübələri və potensial bazarlara çıxış deməkdir.

Neft amili ixrac strategiyasının təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynasa da ölkənin potensial imkanları nöqtəyi nəzərdən bu sahədəki çatışmazlıqlar hələ də çoxdur. Bu ən əsas ölkənin ixrac siyasətində neftin üstün rola malik olması ilə əlaqədardır. İxracın strukturunda yanacaq-enerji, xüsusilə neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması xarici ticarət kəsinin dünya yanacaq bazarındakı qiymət dəyişmələrindən asılılığına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda büdcənin gəlir hissəsinin formalaşması da xeyli dərəcədə neftin dünya qiymətlərindən asılı hala düşmüşdür. Nəzərə alsaq ki, son illər neftin dünya bazarındakı qiymətləri dinamik yüksəlişdədir onda demək olar ki, işlər indiki vəziyyətdə müəyyən mənada yaxşıdır. Lakin bir şərtlə ki, neftdən daxilolmalar tez bir zamanda real sektorun digər sahələrinin və qeyri-neft sektorunun inkişafına daxili investisiyalar formasında yönəldilsin. Çünki neft milyonlarla il nəticəsində yaranmış və tükənən ehtiyatdır,

həmçinin Azərbaycanın neft ehtiyatları orta hesabla 20-30 ilə tükənmə ehtimalındadır. Yəni, bu illər ərzində digər sahələrin (ilk növbədə elm tutumlu emal sənayesi sahələrinin) inkişafı məhz elə neftdən gələn gəlirlər hesabına təmin edilməlidir ki, neft tükənəndə biz dünya təcrübəsində məşhur Holland və Nigeriya sindromları kimi hallarla üz-üzə qalmayaq. Digər mənfi hal ixracda neft məhsullarına nisbətən xam neftin xüsusi çəkisinin çox yüksək olmasıdır. Beləki, ixrac olunan neftin bir hissəsi emal olunaraq məhsul formasına çevrilib ixrac edilsə daxilolmaları xeyli artırmaq olar ki, bunun da həyata keçirilməsi üçün müəyyən imkanlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, ölkənin ixrac strategiyasında neftin mövcud payı aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

- respublika bu məhsulların hasilatı və emalı üzrə kifayət qədər müqayisəli üstünlüyə malikdir;
- neft sektorunun texnoloji bazası digər sahələrə nisbətən müasir vəziyyətdədir.

Ölkənin ixrac strukturunun təhlilindən aydın olur ki, sənaye sahələrinin və bu sahələrin istehsalının nisbətən cüzi bir hissəsi xarici bazarlarla təmasda olur. Milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxmayan belə istehsal sahələrinə maşınqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənayesi aiddir. İnteqrasiya proseslərində yaxından iştirak edən və ixracda xüsusi payı olan sahələr neft hasilatı və emalı sənayesidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının ixrac strategiyasının indiki vəziyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. İxracda yüksək inhisarlaşmanın aradan qaldırılması, ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin sayının artması;
2. İxracın tənzimlənməsində iqtisadi rıçaqların (alətlərin) – gömrük tariflərinin rolunun önə çəkilməsi;
3. İxracın dövlət maliyyələşdirilməsinin rolunun azalması, ixracın valyuta-kredit hesablaşmalarında kommersiya banklarının (həm milli, həm də xarici valyuta ilə) rolunun artması;
4. İxracın strukturunun əlverişli olmaması, beləki, ixracın əsasını enerji

daşıyıcıları və xammal məhsulları təşkil edir.

Sadalanan çatışmazlıqlara baxmayaraq ölkədə xarici ticarətin liberallaşdırılması və dünya iqtisadi sisteminə integrasiyasının təmin olunması istiqamətində mühüm addımların atılmasını inkar etmək olmaz. Ötən illər ərzində xarici ticarətin tənzimlənməsində əsas ağırlıq mərkəzi inzibati metodlardan gömrük-tarif tənzimlənməsinə yönəldilmişdir. Əgər 1992-ci ildə ixracı lisenziyalaşdırılan malların sayı 30-dan çox idisə, hazırda bu tədbir 3-4 mal üçün, həm də icazə şəklində tətbiq olunur. Mərkəzləşdirilmiş nəzarət ayrı-ayrı orqanların nəzarəti ilə əvəz olunmuşdur. Bütün bunlar isə xarici ticarətin liberallaşdırılması, sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin mühüm tərkib hissəsidir.

Respublikanın xarici ticarət siyasətində idxalı əvəzləyici və ya ixracın genişləndirilməsi istiqamətlərinə üstünlük verilməsi aşağıdakı amillərin kompleks uçuğunu tələb edir:

- ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın maliyyə-materialresursları ilə təmin olunma dərəcəsi;
- peşəkar kadrların mövcudluğu;
- xarici sərmayədarlar tərəfindən maddi-texniki yardımın perspektivləri.

Hazırda Azərbaycanın bu və ya digər inkişaf strategiyasının seçimi hər iki istiqamət üzrə müəyyən əlverişli və əlverişsiz cəhətlərlə səciyyələnir. Həm idxaləvəzləyici və həm də ixracınümlü sənaye kompleksi yaratmaqdan ötrü ölkə aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: zəngin təbii ehtiyatlar; yaxın qonşularla uzun illərdən bəri mövcud olmuş təsərrüfat əlaqələri; ucuz ixtisaslı və ixtisasız əmək resurslarının mövcudluğu.

Bu gün Azərbaycanın ixrac potensialının real baza əsasında inkişaf etdirilməsindən ötrü ixracın stimullaşdırılmasının ümumilli proqramı işlənilməlidir. 1999-cu ilin sonlarında ölkə Prezidenti tərəfindən “2001-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ticarətin inkişaf strategiyası haqqında” Dövlət Proqramında bu məsələyə nisbətən səthi yanaşılmışdır. Sözügedən dövlət proqramında ixracın inkişaf etdirilməsinin aşağıdakı zəruri tədbirləri nəzərdə

tutulmuşdur:

1. İxrac yönümlü potensial istehsal sahələrinin müəyyən olunması;
2. İxrac dövlət yardımı sisteminin yaradılması; əmtəə birjalarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi; anbarlarda yığılıb qalmış malların ixracının təşkil edilməsi, mal yeridilişi sisteminin yaradılması; ixrac yardım fondunun yaradılması.
3. İxrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafı üçün xarici investisiyaların prioritet sahələrə cəlb olunması;
4. İxracla məşğul olan yerli sahibkarlara informasiya-məsləhət xidmətlərinin (maliyyə, vergi, marketinq, diplomatik və s.) göstərilməsi.

Qeyd olunanlarla yanaşı, milli ixracatçıların hüquq və maraqlarının təmin edəcək höquqi-təşkilati bazanın yaradılması da diqqətdə saxlanılmalıdır. Fikrimizcə, fəaliyyət proqramı nəinki sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına integrasiya edilməsi kimi bəsit və formal məqsədi əhatə etməli, həmçinin aşağıdakı milli maraqları əks etdirməlidir:

1. İxracın strukturunun səmərəliləşdirilməsi, onun tərkibində yüksək elmtutumlu və əlavə dəyərli sənaye məhsullarının, bərpa olunan aqrar-sənaye məhsulunun xüsusi çəkisinin artırılması;
2. İxrac məhsullarının keyfiyyətinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, onların rəqabətqabiliyyətinin artırılması.

Beynəlxalq təcrübədə ixracyönümlü istehsalın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə müxtəlif dövlət tədbirləri sistemi istifadə olunur. Müasir şəraitdə müxtəlif maliyyə güzəştləri sistemi yerli istehsalçılara daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi məqsədilə təqdim edilir ki, bunlara da ixrac mükafatları formasında birbaşa dotasiyaları aid etmək olar.

İxracın stimullaşdırılmasının digər üsullarına güzəştli şərtlərlə ixrac kreidtlərini, dövlət sığortalarını, müxtəlif zəmanətlərin təqdimi, müxtəlif vergi güzəştləri və s. aid etmək olar. Çox vaxt kadrların hazırlanması xərclərini, dünya bazarı konyukturunun tədqiqi, milli ixracatçıların xaricdə maraqlarının müdafiəsini dövlət öz üzərinə götürür.

Keçid dövrü şəraitində Azərbaycan hökuməti milli ixracyönümlü istehsalın

inkişafı, onun dəstəklənməsi və stimullaşdırılması, həmçinin sərmayədarların hüquqlarının qanunvericilik və institusional təminatının təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks tədbirlər sistemini həyata keçirməlidir.

Respublikamızda idxalı əvəzləyici sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi Azərbaycan reallığı baxımından aşağıdakı zərurətlə bağlıdır: idxalda meydana gələn kəskin dəyişikliklər ümumi iqtisadi münasibətlərə mənfi təsir göstərir; idxalın artımı milli istehsalın ixtisar və ixracın azalmasına gətirib çıxarır; tarif məhdudiyyətlərinin tətbiqi xarici investisiyaları ölkədaxilinə yönəltməklə milli iqtisadiyyatın simasını müəyyən edən sahələrin xarici sahibkarlar tərəfindən ələ keçirilməsinə səbəb olur və s.

İdxaləvəzləyici istehsal sahələrinin yaradılmasında bəzi ölkədaxili amillər mənfi təsir göstərir:

1. Daxili vergi və gımrük qanunvericiliyinin qeyri-təkmil olması idxal olunan məhsulların yerli istehsal olunan analogi mallardan daha ucuz başa gəlməsi ilə nəticələnir;

2. Əhalinin real gəlirlərinin aşağı olması onların tələbatının ucuz və keyfiyyətsiz idxal məhsulları ilə ödənilməsinə əlverişli şərait yaradır;

3. Hökumətin investisiya proqramının olmaması gərginliyi artırır;

4. Milli sənaye müəssisələrinin dirçəldilməsi yolunda bürokratik əngəllərin yaradılır və s.

Hazırda respublika hökuməti tərəfindən idxaləvəzləyici siyasətin müəyyən elementlərini özündə birləşdirən ixracın genişləndirilməsi strategiyası seçilmişdir. Bu yolda Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyasının son məqsədi daxili bazarın idxaldan asılılığının azaldılması, ixracın xammal yönümünün aradan qaldırılması, ölkənin elmi-texniki inkişafına təkan verilməsi olmalıdır. Ixracın stimullaşdırılması və idxaləvəzləyici siyasətin uzlaşdırılması bir sıra obyektiv zərurətlərlə bağlıdır. Beləki. Daxili bazarın məhdudluğu, vahid iqtisadi kompleksin olmaması, sənaye istehsalının və ixracın xammal üzrə ixtisaslaşması, nəqliyyat və kommunikasiyanın qeyri-təkmil infrastrukturu, həmçinin sənaye istehsalının inhisarlaşması respublikanın milli inkişafının ilkin mərhələsində xarici ticarət

siyasətinin idxaləvəzləyici sənayeləşmə üzərində qurulması, sonradan isə ixracın genişləndirilməsini zəruri edir.

İqtisadiyyatın sahə strukturunu təhlil edərkən neft-qaz, neft-kimya və metallurgiya sənayesi üzrə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi üçün münbit şəraitin mövcudluğu aşkara çıxır. Yüngül və yeyinti sənayesi, eləcə də kimya və neft-mədən avadanlığı istehsalının respublikada təşkili və bu sahədə idxaləvəzləyici sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün də əlverişli maddi baza mövcuddur.

Sahibkarlığın inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının məqsədlərinin reallaşması baxımından həyata keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edəcəkdir ki, bu siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldiləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi, sosial-iqtisadi siyasətin müstəqil sistemli siyasəti olaraq, ölkə iqtisadiyyatının potensialının səmərəli reallaşdırılması baxımından struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə, bu bölmənin inkişafının çeşidli mexanizmlərinin yaradılmasına istiqamətlənəcəkdir.

Bu sahədəki siyasət son illərdə ölkədə həyata keçirilmiş geniş miqyaslı islahatların müəyyən edilmiş aşağıdakı əsas prinsipləri üzərində qurulacaqdır:

- ardıcılıq: müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı tarixi baxımdan qısa bir müddəti əhatə etsə də, onu inkişaf mərhələlərinə ayırmaq olar ki, bu mərhələlərin hər biri öz məqsədləri ilə dövlət siyasətində ardıcılığı təmin etmişdir.

- sistemlilik: biznes mühitin əlverişliliyinin artırılması üzrə dövlət tədbirləri bu mühitin ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan Dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilmişdir ki, bu siyasət qarşıdakı illərdə də davam etdiriləcək.

- dövlət, özəl və ictimai sektorun əməkdaşlığı: son illərdə tətbiq edilən bu əməkdaşlıq genişləndirilərək, onun institutionallaşması istiqamətində siyasət gücləndiriləcəkdir.

İxrac potensialının inkişafı və ixracın stimullaşdırılması konsepsiyasının

yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün aşağıda göstərilən mərhələlər üzrə aparılması daha məqsəduyğundur.⁴

I mərhələdə əsas məqsəd ölkənin təbii ehtiyatlarının fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi və keyfiyyətli məhsul is- tehsal edən sahələrin mövcud potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsi hesabına ixracın artırılmasına nail olunmasıdır. Qeyd edilir ki, hazırda təbii ehtiyatlar kimi karbohidrogen və əlvan metal ehtiyatlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi istiqamətində görülən işlər çox müsbət bir hal kimi qiymətləndiril- məlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixracın təkcə neft və neft məhsulları kimi yanacaq və xammal hesabına genişləndirilməsi davamlı inkişaf perspektivli baxımından da ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişaf strategiyası kimi seçilə bilməz. Belə ki, məlum olduğu kimi, ixracın yalnız bir və yaxud az sayda xammal məhsullarına bağlılığı ölkə iqtisadiyyatına dünya bazarından və orada baş verən konyuktur dəyişikliklərdən asılı vəziyyətə sala bilər.

II mərhələdə yanacaq-energetika, kənd təsərrüfatı, kimya və neft-kimya maşınqayırma, metallurgiya, yüngül və yeyinti sənayesi sahələri üzrə texniki- istehsal potensialının mütərəqqi texnika və texnologiya əsasında yeniləşdirilməsi, genişləndirilməsi və bu əsasda ixrac olunan xammal və aralıq məhsullarının emal dərinliyinin artırılması yolu ilə ixracın əmtəə tərkibində dünya bazarında rəqa- bətə davamlı son məhsulun payının və çeşidinin artırılması Azərbaycanda ixrac potensialının inkişafı və ixracın stimullaşdırılması konsepsiyasının əsas hədəflərindən biri kimi çıxış etməlidir.

III mərhələdə əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq yeni, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafı- na diqqət artırılmalı və bu sahələrin bazasında elmtutumlu məhsul istehsalına üstünlük verilməlidir. Burada qeyri-səmərəli olan sahələrin aradan qaldırılması və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın BƏB-in obyektiv qanunları əsasında inkişaf etməsinə nail olunması əsas məqsəd kimi qoyulmalıdır.

---

⁴ Anar Məhəmməd oğlu Köçərli. Müasir şəraitdə xarici ticarətin inkişafının nəzəri problemləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı

FƏSİL 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1 Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixrac potensialını formalaşdıran sahibkarlıq sahələrinə dövlət dəstəyi

Müasir dövrdə ixrac potensialının inkişafı və onun səmərəli realizasiyası üçün əlverişli şərait yaratmadan hər hansı bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması mümkün deyildir. Bu məsələnin postsovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, bu ölkələrdə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi əsasında ixracın həcmünün artırılması iqtisadiyyatın yenidənqurulması ilə əlaqədar investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi və idxal olunan mal və xidmətlərin haqqının ödənilməsi üçün zəruri olan sərbəst dövrəli valyuta vəsaitlərinin əldə olunması mənbəyi kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin müasir dövrün xüsusiyyətləri göstərir ki, hər hansı bir ölkədə ixrac potensialının inkişafı təkcə həmin ölkənin üstünlüyə malik olduğu istehsal amillərinin təsərrüfat dövryyəsinə daha çox cəlb edilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Burada həmçinin elmi-texniki tərəqqi (ETT), beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsünün (BƏB) dərinləşməsi nəticəsində meydana çıxan üstünlüklərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının və ondan istifadənin müasir vəziyyətinin tədqiqi göstərir ki, perspektiv dövr üçün ölkənin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsinin ümumi strategiyası ixrac yönümlü təbii-iqtisadi potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edilməsini, texniki istehsal potensialın müdaxilə texnika və texnologiya əsasında yeniləşdirilməsi və genişləndirilməsini, elmi-texniki potensialın inkişafını və bu sahələrdə mövcud

imkanlardan səmərəli istifadə olunmasını nəzərdə tutmaqla aşağıdakı məqsədlərin realizasiyasına xidmət etməlidir:

- ixracqabiliyyətli istehsal və xidmət sahələrinin genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması;

- ixrac olunan xammal və aralıq məhsullarının emal dərinliyinin artırılması yolu ilə ixracın əmtəə tərkibində dünya bazarında rəqabətə davamlı son məhsulun payının və çeşidinin artırılması;

- qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və onların bazasında ixracın əmtəə tərkibində elmtutumlu məhsulların payının artırılması;

- istehsal, sosial və bazar infrastruktur sahələrinin, o cümlədən xarici ticarət infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi.⁵

Dünya bazarı ilə münasibətlərinin formalaşdığı hal-hazırkı dövrdə dövlətin xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri onun ixrac imkanlarının artması, həm ixrac və həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, həmçinin dünya bazarlarına beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxışı hesab edilməlidir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sənaye sahələri məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri, onun ixrac potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Artıq bu gün respublikanın iqtisadiyyatı dünya bazarlarına tam rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal edib çıxarılması üçün müəyyən imkanlara malikdir. Bu neft maşınqayırması, cihazqayırma, metallurgiya, qida sənayesi kimi sahələrdə, həmçinin neft yataqlarının kəşfiyyatı, dəniz və avtonəqliyyat vasitəsilə yükdaşımaları və s. kimi xidmət sahələrində daha dərin və çevik marketing fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bununla belə Bakı və Sumqayıtda yerləşən neft emalı və kimya sənayesindəki kifayət qədər iri müəssisələrin gücündən hələ də zəif istifadə olunur. Onların bir çox məhsulları elə bugün də xarici bazarlarda reallaşdırıla bilər.

Digər tərəfdən xidmətlər ixracının ən vacib sferalarından biri intellektual

---

⁵ Anar Məhəmməd oğlu Köçərli. Müasir şəraitdə xarici ticarətin inkişafının nəzəri problemləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı

məhsullarla ticarət olaa bilər (misal üçün, “nou-hau”, lisenziyalar, patentlər, təhsil-tədris, injiniring). Bu planda Azərbaycanda təəssüf ki, hələ də indiyə kimi xarici tələb doğurmayan böyük potensial mövcuddur. Əsas etibarilə bu neft və qaz hasilatı sənayesi, neft emalı və s. sahələrdəki biliklərə aiddir.

Respublikanın milli çərçivələrdən kənara çıxma biləcəyi perspektivli sahələrdən biri beynəlxalq turizm sferasıdır ki, burada da çox əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Sağlamlıq turizmi, istirahət, ov və s. sferalarda böyük imkanlara, tarixi və mədəni abidələrə malik olmaqla Azərbaycan turizm xidmətlərinin ən iri istehsalçı ölkələrindən birinə çevrilə bilər.

Bununla belə, müasir mərhələdə ixracın strukturunun analizi göstərir ki, onun 90%-dən çoxunu xammal və yarımfabrikatlar təşkil edir ki, onun da çox böyük əksəriyyətini neft və neft məhsulları təşkil edir. Bu deyilənlər çox ciddi olmaqla Azərbaycanın ixracının əmtəə strukturunun xammal-yanacaq məhsulları istiqamətində qurulmasını və bunun da əsasını enerjidaşıyıcılarının (hal-hazırda neft və neft məhsullarının) təşkil etməsini bir daha aydın göstərir. Növbəti illərdə bu istiqamətin Xəzərin enerji ehtiyatlarının yeni kontraktlar çərçivəsində və işə düşən həmçinin (Bakı – Ceyhan), çəkilməkdə olan boru xətlərinin (Bakı – Ərzurum) vasitəsi ilə dünya bazarlarına geniş nəql edilməsi nəticəsində daha da güclənəcəyini gözləmək realdır. Bu isə Azərbaycanın xarici ticarətində məhsul ixracını neft faktorundan asılı vəziyyətə salır. Dünya bazarında neft və neft məhsullarının qiymətinin cüzi dəyişməsi sonda xarici ticarətdən daxil olan gəlirlərin həcminə öz ciddi təsirini göstərir. Əksər xarici iqtisadçılar istənilən ölkənin xammal ixracına orientasiyasını ən böyük bəla kimi göstərirlər. Xammal ixracı sənaye məhsullarının istehsalı həcmində azalmasına təsir göstərən amil olaraq qalır. Xammal ixracının həcmi çoxaldıqca ÜDM-də emal sənayesi payının bir o qədər də azalması dünyanın bütün ölkələrində qanuna uyğun hal kimi müşahidə edilir. Əlbəttə ki, ixracın bu cür strukturu effektiv sayıla bilməz. Azərbaycanın xarici ticarət dövryyəsinin strukturunu mükəmməlləşdirmək üçün ilk növbədə ixracda emal sənayesi məhsullarının və hazır məhsulların payının ildən-ilə artırılması zəruri hesab edilir və bunun üçün perspektivdə görüləsi işlər çoxdur. Buna görə də mal və məhsul ixracı

siyasətinin dəyişilməsinə, xammalın emalı dərəcəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməyə, hazır məhsul istehsalının və uyğun olaraq da ixracın strukturunda onun payının yüksəlməsinə obyektiv zərurət mövcuddur. Bu problem istehsalın strukturunun dəyişdirilməsi əsasında, onu son fazaya çatdırılması – müasir hazır məhsul istehsal edilməsi ilə həll edilə bilər. Buna görə də xarici iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasında vacib element ixraca işləyən və fəaliyyəti ixraca yönəlmiş müəssisə və sahələrə dövlət köməyi və dəstəyinin mövcudluğudur ki, bu da ixracın həvəsləndirilməsinə istiqamətlənmiş bütöv tədbirlər sistemi ilə ifadə olunur. Öz dövründə bir sıra yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsində ixrac sahələrinin bu cür dəstəklənməsi siyasəti effektiv istifadə edilmiş və bu ölkənin valyuta ehtiyatlarının doldurulması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Hal-hazırda bu cür təcrübə Azərbaycan üçün də çox əhəmiyyətlidir, beləki ölkəyə valyuta ehtiyatlarının daxil olmasının başqa alternativini yoxdur.

Bütün bu deyilənlərdən də belə bir nəticəyə gəlirik ki, rəqabətqabiliyyətli məhsulla xarici bazarlara çıxma bilən sahələrə dövlətin müəyyən köməyi zəruridir. Bu kömək birbaşa kömək - yəni dotasiya, güzəştli kreditlər və s. , həmçinin dolaylı – vergi güzəştləri vasitəsilə, ixracın sığortalanması, ixrac mükafatlarının təqdim edilməsi və s.digər kömək formalarında olur. Məsələn, dövlət ixracı yönümlü müəssisələr üçün kadrların hazırlanmasını öz üzərinə götürə bilər, onların xaricdəki fəaliyyəti üçün münbit siyasi və iqtisadi şəraiti yaratmalıdır.

Amma müəyyən pozitiv tendensiya da müşahidə edilir ki, buna da misal kimi Azərbaycan Respublikasının ümumi ixracında xüsusi sektorun payının möhkəmlənməsi və yüksəlməsini göstərə bilərik. Bu da həm bazar münasibətlərinə keçid şəraitində, həm də sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında milli sahibkarlığın rolunun artması şəraitində tam qanunauyğun haldır. Bununla belə, bazar münasibətlərinin asta və qeyri-ardıcıl inkişafı daxili istehsalı ləngitməklə yanaşı xüsusi sektor tərəfindən ixracın genişləndirilməsinə rəvac verir. Xarici bazarlara çıxış zamanı müxtəlif sahibkarların bərabər hüquqları haqqında qanunun mövcud olmasına baxmayaraq hazırkı dövrə qədər ayrı-ayrı müəssisələrə və firmalara qarşı müəyyən diskriminasiya mövcud olmaqdadır. Xarici iqtisadi fəaliyyətinin ayrı-ayrı sferalarında

korupsiyaləşmə və inhisarçılıq da ixrac və idxalın normal inkişafına maneəçilik yaradır. Bunlarla yanaşı, dünya təcrübəsi göstərir ki, güclü rəqabət mühiti olmadan ixracın inkişafı və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında danışmaq yersizdir. Buna görə də dövlət respublikanın ixrac potensialını artırmaq və ixracın diversifikasiyası məqsədilə bu problemə daha çox diqqət yetirməli və hərtərəfli olaraq xüsusi sektoru stimullaşdırmalıdır. Yeni sənaye ölkələrinin, xüsusilə də Cənubi Koreyanın təcrübəsi xarici bazarlara çıxış üçün xüsusi sahibkarlığın stimullaşdırılması və mükafatlandırılmasına yönələn dövlət siyasəti sistemini kifayət qədər açıq nümayiş etdirir.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin prioritet vəzifələrindəndir və qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramları çərçivəsində uğurla yerinə yetirilməkdədir. Uğurların əldə edilməsində özəl sektor əhəmiyyətli rol oynamaqdadır ki, bu da həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində biznes mühitin əlverişliliyinin artırılması ilə şərtlənmişdir.

Hazırda bu sahədəki siyasət sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistem şəklində həyata keçirilməsinin, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu strateji xəttin reallaşdırılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Sahibkarlığa dövlət maliyyə köməkliyi mexanizmi yaradılmış, bu mənbə kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin mühüm real mənbəyi kimi çıxış edir. Sahibkarlığın bazar infrastrukturunun yaradılması sahəsində respublikada ilk sənaye şəhərciyinin, biznes inkubatorların, biznes mərkəzlər şəbəkəsinin yaradılması üzrə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin işlək mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqi nəticəsində müdaxilə halları azalmışdır.

Ölkənin makroiqtisadi, eyni zamanda sahibkarlıq sektorunun inkişafı göstəricilərinin dinamikası həyata keçirilən iqtisadi islahatların uğurlu nəticələrinin əyani təsdiqidir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə

iqtisadiyyatında və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Cədvəl 2.1

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf mərhələləri

Sahibkarlığın inkişaf mərhələləri			
Mərhələlər	Xüsusiyyətləri	Nəticələr	İqtisadi inkişafın tələbləri
1993-cü ilə qədər olan mərhələ	- İslahatların həyata keçirilməsində ləngimələr; - həyata keçirilən epizodik tədbirlərdə sistemslilik.	- inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi; - maliyyə və istehsal sahələrində qeyri-sabitliyin hökm sürməsi.	- bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş sistemli islahatlara başlama zərurəti: - özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi; - sahibkarlığın təşəkkülünün dövlət müdafiə sisteminin formalaşması.
1993-2002-ci illər	1993-1996-cı illər	- UDM-ın həcmünün azalmasının qarşısının alınması; - inflyasiyanın minimal səviyyəsinin təmini.	-formalaşmış əsaslar üzərində islahatların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi.
	1996-2002-ci illər	- sahibkarlığın inkişafının dövlət müdafiə sisteminin təşəkkülü; - özəlləşdirmə; - idarəetmədə struktur dəyişikliyi;	ölkənin potensialının daha dolğun reallaşdırılması məqsədilə sahibkarlıq sektorunda sahə, regional və texnoloji baxımdan struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi.
2002-ci ildən sonrakı mərhələ	- sahibkarlığın inkişafının dövlət müdafiə sisteminə köklü dəyişikliklər: - maliyyə təminatı; - dövlət tənzimlənməsi; - infrastruktur; - hüquqların müdafiəsi.	- sahibkarlıqda istehsal yönümlü inkişaf meyli; - regionlarda işgüzar fəaliyyətin canlanması - sahibkarların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmlənməsi.	- məşğulluğun təmini; - regional potensialın reallaşdırılması: - sənaye; - aqrar sahə; - turizm. - ixrac potensialının reallaşdırılması; - innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü və inkişafı

Müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafını şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1993-cü ilə qədər olan mərhələ. İqtisadi islahatların sistem halında, müəyyən ardıcılıqla və bir-birini tamamlama şərti ilə həyata keçirilməsi iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsinin mühüm şərtidir. Radikal iqtisadi dəyişikliklər mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin hər birinin ümumi iqtisadi inkişafda yerinin düzgün dərk edilməsi və onların reallaşdırılmasında ardıcılığın gözlənilməsi köklü islahatların

nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən əsas məsələlərdəndir. Azərbaycan reallığına gəldikdə isə, müstəqilliyimizin ilk illərində bu baxımdan vəziyyətin qənaətbəxş olmaması ilk baxışda aydınlaşır. İstər nəzəri, istərsə də respublika iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyətin tələbləri baxımından sahibkarlığın maddi əsasını formalaşdıran özəlləşdirmə, xüsusilə də qiymətlərin liberallaşdırılmasını qabaqlamalı idi. Lakin bir sıra obyektiv (rubl məkanında olan digər dövlətlərin bu prosesə başlaması) və subyektiv (respublikanın milli valyutaya keçidə vaxtında hazır olmaması, iqtisadi sərhədlərin təşəkkülündəki ləngimələr) səbəblər ölkəni iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin inhisarı şəraitində qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi prosesinə başlamaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. Beləliklə də, bazar iqtisadiyyatına keçid üzrə mühüm strateji tədbir – özəlləşdirmə fiskal məqsədlərə münasibətdə arxa plana keçirildi. Yaranmış vəziyyətdə real maliyyə sabitliyinin yalnız istehsal fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və bu əsasda dövriyyədəki pul kütləsinin təminatının artırılması vasitəsilə mümkünlüyü nəzərə alınarsa, həyata keçirilmiş taktiki addımın heç bir real nəticə verməyəcəyi aşkar idi.

Qiymətlərin liberallaşdırılmasından sonra ölkə iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyət islahatların özəyini təşkil edən özəlləşdirmə prosesini, bu əsasda sahibkarlığın inkişafı və rəqabət mühitinin formalaşmasını zəruri etmişdir. 1993-cü ilə kimi həmin proseslərin ləngidilməsi tənəzzülün daha da sürətlənməsinə, iqtisadiyyatın dağılmasına ciddi təsir göstərmiş, xeyli vəsait itkisinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, özəlləşdirmənin gecikdirilməsi, ölkədə tənəzzülün aradan qaldırılmasını və makro-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsini daha da çətinləşdirmişdir.

1993 - 2002-ci illər. Bu mərhələni də şərti olaraq 2 dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1993-1996-cı illəri əhatə etməklə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış məqsədyönlü siyasət, həyata keçirilmiş sistemli tədbirlər nəticəsində ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olundu ki, bu da iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün möhkəm əsas formalaşdırdı. Bu dövrdə sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafı istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, əsaslı dönüşə 1996-cı ildən etibarən nail olundu. Azərbaycanın iqtisadi

islahatlar və inkişaf modelinin həyat qabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, büdcə kəsiri ÜDM-nin 1-2%-i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş və dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-nin artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmişdir.

Respublikamızın iqtisadi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aşağıdakı istiqamətlərdə uğurlu iqtisadi siyasət həyata keçirilmişdir:

Respublikanın potensialı nəzərə alınaraq uğurlu neft strategiyası işlənib hazırlanmış və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bu isə öz növbəsində, neft sektorunun inkişafı ilə bağlı yardımçı sahələrin inkişafına təkan vermiş və həmin sahələrdə yerli sahibkarların mövqeləri möhkəmlənmişdir.

Neft sektorunun inkişafından əldə edilmiş gəlirlər hesabına ölkəmizin dünya bazarında üstünlük əldə edə biləcəyi ənənəvi qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı istiqamətində uğurlar əldə edilmişdir.

Ölkənin yerləşdiyi mühüm strateji mövqedən yararlanaraq uğurlu beynəlxalq iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasına başlanmışdır.

İqtisadi və dövlət idarəetmə aparatında aparılan struktur islahatları ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən sahibkarlıq sektorunun inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 aprel 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi və onun dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin vahid qurumda birləşdirilməsinin və idarə edilməsinin əsasını qoymuş və sahibkarlığın inkişafını ümumi iqtisadi inkişafın tərkib hissəsinə çevirmişdir. Bu illər ərzində sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın hüquqi bazası dünya təcrübəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının qəbul edilmiş yeni Konstitusiyasında bazar

münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şəraitin yaradılması, sahibkarlığa təminat verilməsi, rəqabət mexanizminin formalaşması və inkişafı, həmçinin rəqabətin qorunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Sahibkarlığın inkişafının zəruri hüquqi mühitinin formalaşdırılması istiqamətində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər qanunvericilik aktları sahibkarlığın bir sistem halında hüquqi bazasını təşkil etmişdir.

Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinin zəruri hüquqi bazası formalaşmışdır. Bu baxımdan, prosesin hüquqi təminatında baza rolunu oynayan Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramlarının qəbulu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul olunmuş dövlət proqramlarının bu sahənin inkişafında xüsusi rolu olmuş, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət tədbirlərini Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Bu dövlət proqramları çərçivəsində iqtisadiyyatın və sahibkarlığın tənzimlənməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, sahibkarlara dövlət maliyyə köməyi sistemi formalaşdırılmışdır. Sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmış, sahibkarlara zəruri texniki yardım (məsləhət, informasiya və s. xidmətlər) göstərən strukturlar formalaşmışdır. Sahibkarlar üçün vergi yükünün azaldılması istiqamətində dövlət səviyyəsində müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, mənfəət və əlavə dəyər vergisi dərəcələri, məcburi sığorta haqqı aşağı salınmış, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bir qisminə vahid vergi tətbiq edilməyə başlanılmışdır.

2002-ci ildən sonrakı mərhələ. 2002-ci il sahibkarlığın inkişafı sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin yerli və xarici iş adamları ilə aprel - may aylarında keçirilmiş görüşləri ilə əlamətdar olmuşdur. Sahibkarlara dövlət qayğısının ən yüksək səviyyədə bir daha təsdiqi olan bu görüşlər və onların nəticəsi olaraq ölkədə sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə avqust-sentyabr aylarında imzalanmış bir sıra mühüm Fərman və Sərəncamlar ölkədə sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Bu mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması sahəsində qarşıda duran

vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsini, bu sektorun ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində rolunun gücləndirilməsini, onun fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafı tələblərinə daha da uyğunlaşdırılmasını, bu istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirlərinin çərçivəsinin genişləndirilməsi və onların ünvanlılığının daha da artırılmasını, regionlarda sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud potensialın reallaşdırılmasını tələb edir.

“Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin sistemliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayaraq ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir.

Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilmiş sahibkarlığın inkişafı strategiyasının aşağıdakı mühüm məqamları nəinki ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynamış, hətta bir model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafı baxımından nümunə kimi qəbul edilə bilər:

- Sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin sistemliliyinin təmini. Sahibkarlığın inkişafı problemlərinin bir-biri ilə əlaqədar olması, onların həllinin müəyyən bir sistemin daxilində reallaşmasını zəruri edir. Belə ki, müəyyən bir istiqamətdə sahibkarların problemlərinin həllinə nail olmaqla ölkədə işgüzar fəaliyyətin əlverişli mühitini təmin etmək mümkün deyil. Dünya iqtisadi təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın zəruri iqtisadi mühitinin formalaşmasına yönəldilmiş tədbirlərin xüsusi sistem çərçivəsində reallaşması məqsəduyğundur. Bu qarşıya qoyulmuş strateji məqsədə çatmağı təmin edir. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin sistemliliyini təmin etmiş, bu tədbirləri vahid strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəltmişdir. Sahibkarlığın dövlət müdafiəsinin bu və ya digər variantının seçilməsi ölkənin inkişaf səviyyəsi, hazırkı sosial-iqtisadi şərait, inkişafın müasir mərhələsində qarşıya qoyulmuş vəzifələr və digər amillərin təsiri ilə şərtlənir. Bu amillərin təsiri nəzərə alınaraq, ölkəmizdə sahibkarlığın müdafiəsi və inkişafı dövlət sistemi daxilində əlaqələndirilmiş, Azərbaycan modeli yaradılmışdır.

- Ölkəmizdə dövlət-sahibkar münasibətlərini tənzimləyən əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətin uzunmüddətli iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətləri və prinsipləri əsasında sahibkarlığın inkişafı keyfiyyətcə yeni təsərrüfatçılıq münasibətləri sisteminin formalaşmasına əsaslanır. Göstərilən prinsiplər dövlətin sahibkarlığın inkişafında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri və sahibkarın cəmiyyətə münasibətdə məsuliyyətinin əsas müddəalarını formalaşdırmışdır. Bu meyarlar dövlətin xüsusi mülkiyyətin və şəxsiyyət azadlığının toxunulmazlığının əsas dəyərlərə çevrilməsinə şərait yaradan sosial-iqtisadi mühitin yaradılmasına təminatı, eyni zamanda sahibkarın dövlətə münasibətdə özünün sosial və hüquqi məsuliyyətini dərk edərək onlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

- Dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması. Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi bu məqsədlə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq mövcud problemlərin həllində iştirak edir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşmasıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu strateji xətt uğurla davam etdirilir. Dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarların maarifləndirilməsi və onların işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində davam etdirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payı 80%-dən çoxdur, məşğul əhalinin isə təqribən 70%-i bu sektorda cəmləşmişdir.⁶

---

⁶ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin materialları http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1887:azda-sahib-inkishaf-tar&catid=22:%C3%BCmumi-m%C9%99lumat&lang=az

Sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsi bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin işlək mexanizmləri yaradılmış, onların tətbiqi nəticəsində müdaxilə halları azalmışdır. Sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mütəmadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bununla yanaşı, sahibkarlığa dövlət maliyyə köməkliyi mexanizmi yaradılmış və bu mənbə hazırda kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin real mənbəyi kimi çıxış edir.

Sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi sənədlər, sahibkarlığa dövlət maliyyə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi iş adamlarında özünəinam hissini artırmış, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, xüsusilə də regionlarda yeni sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətə başlamasına təkan vermişdir. Artıq ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri sosial təşəbbüslərə daha fəal qoşulmaqdadırlar.

2003-cü ildə ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi kimi öncül məqsədlərin reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) təsis edilmişdir. Fond ölkə sahibkarlarının ixrac potensialının artırılmasında, investisiya imkanlarının genişləndirilməsində, potensial tərəfdaşların tapılmasında və birgə əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsində sahibkarlara yaxından dəstək verir.

İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) tərəfindən bu istiqamətdə həm ölkənin daxilində, həm də xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlər, o cümlədən biznes forumlar, sərgilər, seminar və konfranslar keçirilir. Bu tədbirlərin keçirilməsi istər ölkənin biznes mühitinin və iqtisadi potensialının təbliği, istərsə də yerli sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə xarici ölkələrdə təşkil edilən tədbirlər, eyni

---

zamanda ölkə iqtisadiyyatının prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmində öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Ölkəmizdə keçirilən biznes forumlar yerli iş adamlarının tanınması, məhsulların xarici bazarlara çıxarılması, işgüzar müqavilələrin imzalanması onların xarici işgüzar əlaqələrinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Həm xarici investorlar, həm də yerli istehsalçılar istər Azərbaycanda iş qurmaq üçün, istərsə də xarici bazarlara çıxış üçün AZPROMO-nun təklif etdiyi hüquqi məsləhətlərdən bəhrələnmə bilirlər.

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun bu və ya digər məsələlər üzrə əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkənin investisiya imicinin formalaşdırılması;
- yerli və xarici investorlara müxtəlif xidmətlər göstərilməsi;
- investorların cəlb edilməsi və onlarla danışıqların aparılması;
- investisiyalar və ixrac imkanları üzrə məlumat bazasının yaradılması;
- Azərbaycan biznesi üçün regional ticarət (ixrac) imkanlarının araşdırılması;
- ixraca yönəlmiş şirkətlər üçün məsləhət xidmətləri və bazar araşdırmaları;
- "Azərbaycanda istehsal olunub" ("Made in Azerbaijan") ticarət nişanının

beynəlxalq səviyyədə təbliği.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 30 mart tarixli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin inkişafına, bu sahələrdə mövcud müəssisələrin maddi və texnoloji bazasının yeniləşdirilməsinə investisiya qoyuluşunun təşviqi məqsədilə Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti yaradılmışdır. Hazırda şirkət fəal şəkildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrasını uğurla davam etdirir. Belə ki, sement istehsalının genişləndirilməsi, gəmiqayırma şirkətinin yaradılması, qida məhsullarının emalı, logistika və digər sahələrdə layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret addımlar atılmaqdadır.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin birgə əməkdaşlığı ilə aşağıdakılar reallaşdırılır:

- İnvestisiya şirkətlərinin və portfel investorların Azərbaycanda həyata keçirilən layihələrin müştərək maliyyələşdirilməsi;
- Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqinə və investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən iri beynəlxalq təşkilatların cəlb edilməsi;
- Azərbaycan şirkətlərinin beynəlxalq kapital bazarlarında iştirakının təmin edilməsi;
- Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin istiqrazlarının, o cümlədən aktivlərlə təmin edilmiş istiqrazlarının əldə olunmasına marağı olan potensial investorların maliyyəsinin cəlb edilməsi;
- İri maliyyə təşkilatlarının iştirakı ilə birgə investisiya fondlarının yaradılması.
- Sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində sahibkarların təşəbbüskarlığı və hüquqi biliklərinin artırılmasına, yeni iqtisadi şəraitdə müasir təcrübənin mənimsənilməsi və artırılmasına istiqamətlənmiş kompleks tədbirlərin reallaşdırılması da sahibkarlıq sektorunun inkişafının mühüm istiqamətlərindəndir. Bununla əlaqədar, sahibkarların təcrübə keçmə, ixtisasartırma tələblərinin ödənilməsi və yenidən hazırlanması, onların maarifləndirilməsi, hüquqi və iqtisadi biliklərinin artırılması sahəsində işlərin təşkilini və tənzimlənməsini həyata keçirilməsi məqsədilə 01 avqust 2007-ci ildə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tabeliyində Bakı Biznes Tədris Mərkəzi (BBTM) yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və regionlarda genişləndirilməsi məqsədi ilə 7 rayonda (Gəncə, Qazax, Yevlax, Göyçay, Lənkəran, Şəki, Xaçmaz) mərkəzin nümayəndəlikləri yaradılmışdır. Sahibkarlığın biznes mərkəzlərinin yaradılmasında məqsəd ölkədə sahibkarlığın inkişafının informasiya, təlim və konsaltinq mərkəzləri sisteminin formalaşdırılması vasitəsilə sahibkarların bu sahələrdə tələbatlarının dolğun ödənilməsi, xüsusilə regionlarda işgüzar aktivliyin artırılmasından ibarətdir. Beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyədə vəzifələrin yerinə yetirilməsini təşkil etmək, yaradılmış nümayəndəliklərin fəaliyyətini gücləndirmək, işgüzar adamların öz biznesinə başlaması, müəssisələrin səmərəli idarə

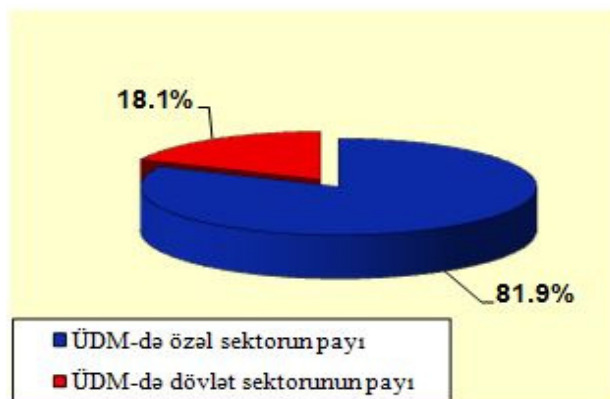
olunması istiqamətində zəruri biliklərin verilməsini təmin etmək məqsədi ilə Bakı Biznes Tədris Mərkəzi tərəfindən sistemli tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Dünyanın aparıcı ölkələrində sahibkarlığın inkişafının müxtəlif təşkilati-iqtisadi modelləri tətbiq edilir. Belə modellərdən biri də xüsusi iqtisadi zonlardır (XİZ). XİZ-in yaradılmasında məqsəd ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə daha əlverişli şəraitin yaradılması, yüksək texnoloji sahələrin inkişafının, rəqabətqabiliyyətli, səmərəli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilinin dəstəklənməsidir. Hazırda dünyanın 100-dən çox ölkəsində 1000-dən artıq XİZ fəaliyyət göstərir. Onların 500-ə yaxını Asiya və Sakit Okean regionunda, 200-dən çoxu Amerika qitəsi ölkələrində, 200-dən çoxu Yaxın Şərq və Afrika ölkələrində, 100-dən çoxu isə Avropada yerləşir.

Azərbaycanda da sahibkarlığın inkişafının yeni təşkilati-iqtisadi modellərinin - xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciyinin və biznes inkubatorların tətbiqi sahəsində müvafiq işlər aparılır. Yerli və xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatının inkişafına cəlb edilməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, yeni rəqabətqabiliyyətli və səmərəli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilinin dəstəklənməsi məqsədilə Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, ən yaxşı beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, təhlillər aparılmış və onun ölkəmizdə tətbiqi üçün ilk olaraq normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

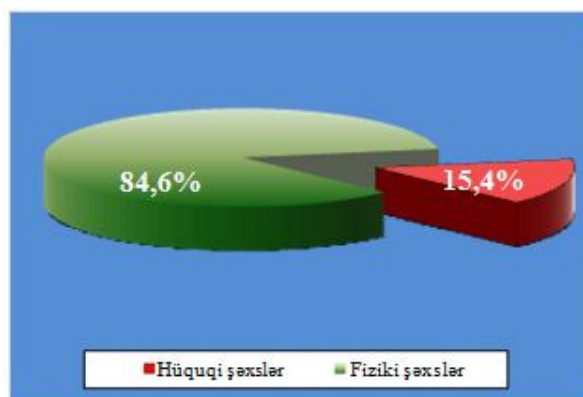
Ölkənin sahibkarlıq sektorunun inkişafı göstəricilərinin dinamika həyata keçirilən iqtisadi islahatların uğurlu nəticələrinin əyani təsdiqidir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyillər özünü göstərməkdə davam edir. 2014-cü il ərzində 2013-cü illə müqayisədə ÜDM-in həcmi 2,8 faiz artaraq 59 milyard manata çatmışdır. Ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi, sağlam rəqabətin təmin edilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, sahibkarların maarifləndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və digər tədbirlər nəticəsində Ümumi

Daxili Məhsulun həcmində özəl sektorun payı 81,9 faiz təşkil etmişdir (diaqram 2.1).

Diaqram 2.1 ÜDM-də özəl sektorun payı, %-lə⁷.

Aqrar sektor, sənaye, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 70,0 - 99,8 faiz arasında dəyişir. Məşğulluğun 73,4 faizi özəl sektor tərəfindən təmin edilir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində əlavə dəyər 7,0 faiz artmış, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda payı 61,0 faizə çatmışdır. 2014-cü ildə özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 79,5 faizini təşkil etmiş, sənayenin ümumi istehsalının 92,4 faizi malların istehsalı, 7,6 faizi isə xidmətlərin göstərilməsi hesabına yaradılmışdır. Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 614423 vahid olmaqla, onların 37,2 faizi Bakı şəhərində, 62,8 faizi regionlarda qeydiyyatdan keçmişdir. Sahibkarların ümumi bölgüsünə görə onların 15,4 faizini hüquqi şəxslər, 84,6 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir (diaqram 2.2).

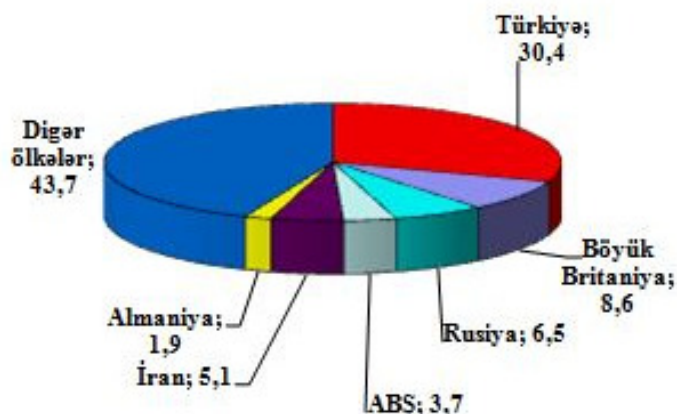

Diaqram 2.2 Sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü⁸

⁷ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

⁸ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

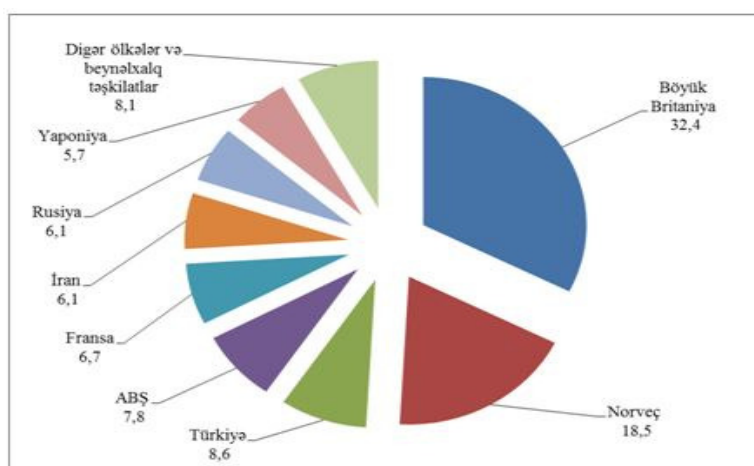
2014-cü il ərzində müəssisə və təşkilatların sayı 9 faiz artaraq, 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə 94563 vahid olmuşdur. 2014-cü il ərzində 9130 yeni hüquqi şəxs qeydiyyatda alınmışdır. Bu dövrdə qeydiyyatda olan müəssisə və təşkilatların 26,3 faizi "Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri", 15,8 faizi "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi", 10,8 faizi "Tikinti", 9,8 faizi "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq", 6,3 faizi "Peşə, elmi və texniki fəaliyyət", 5,9 faizi "Emal sənayesi", 3,6 faizi "İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi", 3,2 faizi "Təhsil", 2,3 faizi "Informasiya və rabitə" və qalanları isə digər bölmələrin payına düşür. 2014-cü ildə müəssisələr əsasən Bakıda (9,4 faiz), Quba-Xaçmaz (12,5 faiz), Abşeron (11,6 faiz), Dağlıq-Şirvan (16,8 faiz), Şəki-Zaqatala (11,9 faiz), Lənkəran (11,5 faiz), Aran (8,5 faiz) və Gəncə-Qazax (9,7 faiz) iqtisadi rayonlarında qeydiyyatda alınmışdır. Xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin 533-ü tam xarici investisiyalı, 147-si isə birgə müəssisələrə aiddir. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə qeydiyyatda alınmış 94563 hüquqi şəxsin 10540-ı dövlət mülkiyyətinə, 82370-i xüsusi mülkiyyətə, (o cümlədən xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin 5429-u tam xarici investisiyalı, 1754-ü isə birgə müəssisələrə aiddir), 1653-ü bələdiyyə mülkiyyətinə mənsub olmuşdur. Statistik vahidlərin Dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçmiş tam xarici investisiyalı və birgə müəssisələr əsasən Türkiyə (30,4 faiz), Böyük Britaniya (8,6 faiz), Rusiya (6,5 faiz), İran (5,1 faiz), ABŞ (3,7 faiz), Almaniya (1,9 faiz) və digər ölkələrin (43,7 faiz) sahibkarları tərəfindən yaradılmışdır (diaqram 2.3).

Diaqram 2.3 100 faiz xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin ölkələr üzrə payı, faizlə⁹

⁹ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün 2014-cü ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 17615,8 milyon manat vəsait yönəldilmiş, onun 75,4 faizi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmiş vəsaitin həcmi 11,8 faiz artmışdır. Ümumi sərmayənin 48,2 faizi dövlət, 51,8 faizi isə qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür. Daxili mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi ümumi sərmayənin 72,3 faizini təşkil etmiş, onun 63,4 faizi dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. 2014-cü ildə xarici mənbələrdən əsas kapitalla 4880,4 milyon manat investisiya yönəldilmişdir. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 4484,2 milyon manatı (91,9 faizi) Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, ABŞ, Fransa, İran, Rusiya və Yaponiya sərmayədarlarına məxsus olmuşdur (diaqram 2.4).

Diaqram 2.4 Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərdə ayrı-ayrı xarici ölkələrin payı, faizlə¹⁰

Dövlət başçısının 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)" həyata keçirilməsi nəticəsində bölgələr potensial inkişaf etmiş, sahibkarlığın inkişafı sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni istehsal və emal müəssisələri, iqtisadi və sosial infrastruktur yaradılmış, əhalinin həyat

¹⁰ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır. Bu işlər "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" çərçivəsində də davam etdirilir.

2.2 Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri

1993-cü ildən etibarən Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı ilk illərdə ölkənin üzləşdiyi ağır siyasi və iqtisadi böhranı aradan qaldırmaqla yanaşı, ölkədə sərbəst bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının layiqli şəkildə təmin edilməsinə şərait yaradan demokratik cəmiyyət quruculuğuna yönəldilmiş ardıcıl və sistemli islahatlar aparılmasına da yol açmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə aparılan islahatlar daha geniş vüsət almış və sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində keyfiyyətə yeni - davamlı inkişaf mərhələsinə keçidin təməli qoyulmuşdur. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, iqtisadi səmərəlilik, sosial ədalətlik və ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərini rəhbər tutmaqla, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiyası əsasında uzunmüddətli perspektivdə ölkədə əldə olunmuş dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi siyasətində ölkənin daxili tələbatının ödənilməsi və eləcə də ixrac potensialının və imkanlarının gücləndirilməsi istiqamətində qeyri-neft sektorunun xüsusi inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verilir. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu iqtisadi siyasi kurs Azərbaycan Respublikasına 2003-cü ildən rəhbərlik edən Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi. Prezident İlham Əliyevin elmi əsaslara söykənən pragmatik siyasəti və

gərgin əməyi sayəsində ölkəmizdə sözün əsl mənasında sıçrayışlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmuş və son on ildə ümumi daxili məhsul 3 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 12,2 dəfə, sənayedə yaradılmış əlavə dəyər 3,6 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları 28,6 dəfə, daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 3,6 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoruna investisiyalar 9,6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 4,5 dəfə, orta aylıq pensiyalar 7.2 dəfə, əhalinin əmanətləri 17.8 dəfə artmış, 1 milyon 300 mindən çox yeni iş yeri açılmış, yoxsulluq səviyyəsi 5 faizə enmişdir. Bu dövrdə ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,2 faiz təşkil etmiş və Azərbaycanın bu uğuru dünyada ən yaxşı nəticələrdən biri kimi qeydə alınmışdır.

Cədvəl 2.2¹¹

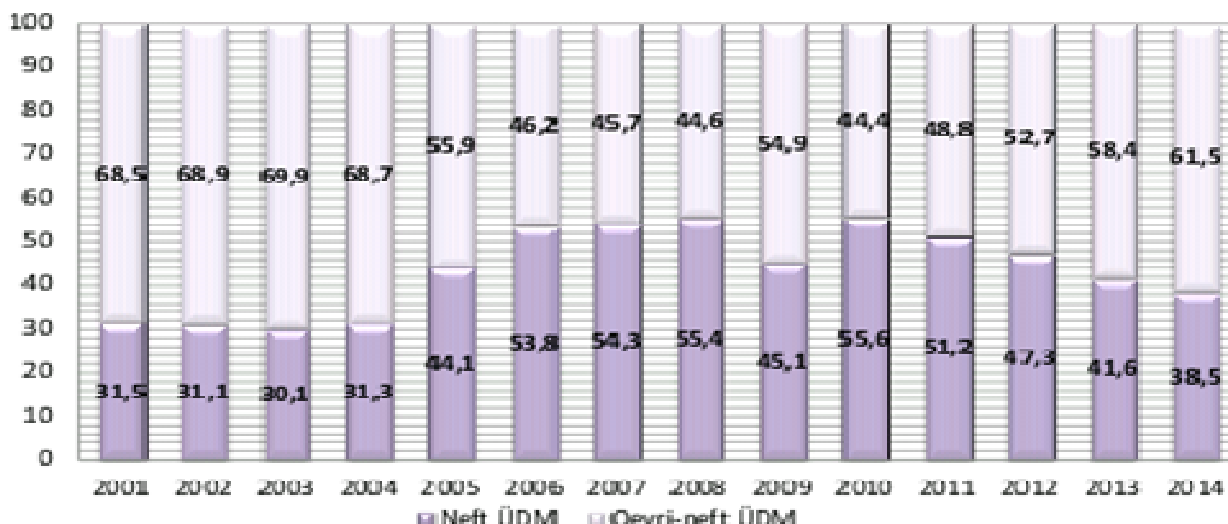
İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ÜDM istehsalı, milyon manatla

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul - cəmi	4,718.1	12,522.5	40,137.2	35,601.5	42,465.0	52,082.0	54,743.7	58,182.0	58,977.8
o cümlədən:									
neft-qaz sektoru	1,371.0	5,520.9	22,251.3	16,065.5	20,409.5	25,829.9	24,487.3	23,778.1	21,619.0
qeyri-neft sektoru	3,055.9	6,055.1	15,197.3	16,726.0	19,179.0	23,196.1	26,864.4	30,525.9	33,038.3
məhsula və idxala xalis vergilər	291.2	946.5	2,688.6	2,810.0	2,876.5	3,056.0	3,392.0	3,878.0	4,320.5

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verən bir sıra fərman və sərəncamlar verdi. Sahibkarlığın qeydiyyatı və gömrük sənədləşməsində tətbiq edilən bir pəncərə prinsipi isə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında olduqca əhəmiyyətli rol oynadı. İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etməsindən sonra qeyri-neft sektorunda iri sahibkarlıq subyektləri və xoldinqlər fəaliyyətə başladı. Hər bir sahənin inkişafında əldə edilən uğurların timsalında milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə qeyri-neft bölməsinin verdiyi töhfələri görmək olar. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının

¹¹ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

şaxələnməsi, onun neft sektorundan asılılığının minimuma endirilməsi istiqamətində ÜDM-in artımı bütövlükdə qeyri-neft sektoru hesabına təmin olunmuş, sənayeləşmə siyasətinin uğurla davam etdirilməsi qeyri-neft sahəsinin dinamik inkişafını təmin etmişdir.

Diaqram 2.5 ÜDM-in tərkibində neft və qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi, faizlə¹²

Son 5 il ərzində özəlləşdirməyə açıq elan olunmuş müəssisələrin özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi və orta və iri müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi ilə əlaqədar zəruri tədbirlər həyata keçirilmiş, ümumilikdə 34 dövlət müəssisəsinin bazasında açıq səhmdar cəmiyyətləri yaradılmışdır. Bu dövr ərzində 44 səhmdar cəmiyyətinin səhmləri hərraclar vasitəsilə özəlləşdirilmişdir ki, bunlardan 35-i respublikanın regionlarında yerləşir. 2009-2013-cü illər ərzində 155 açıq səhmdar cəmiyyətinin səhmləri hərraclar vasitəsilə özəlləşdirilmişdir. Sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq bu dövr ərzində Bakıda “Gəmi təmiri və gəmiqayırma” İstehsalat Birliyi, Gəmiqayırma və Çörək zavodları, Sumqayıt Texnologiyalar Parkı, “Azgüntex” zavodu, “Azərtexnolayn” MMC-nin polad boru zavodu, Balaxanıda bərk məişət tullantılarının yandırılması və çeşidlənməsi zavodları, Gəncədə Alüminium zavodu kompleksi, Bakıda, Qazaxda və Naxçıvanda sement, Naxçıvanda avtomobil və mineral sular, Hacıqabulda kərpic, Ordubadda beton, Şərurda asfalt-beton,

¹² Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Gədəbəydə qızıl-mis emalı, “Halal Qida” süd emalı, Şamaxıda “Azərelektronika” məişət cihazları istehsalı, Lənkəranda və Biləsuvardakonserv, Abşeronda duz emalı, AZMDF, birdəfəlik plastik qablar və priforminqlər istehsalı, polistirol və polipropilen kisələr istehsalı, süd məhsulları və dondurma istehsalı, Zaqatalada süd və tütün emalı, Ağcabədi və Tovuzda süd emalı, Qəbələdə limonad, üzüm emalı, Ağsuda çörək, şirə və şərab zavodları, Naxçıvanda Daş Məhsulları Kompleksi, Lənkəranda çay və dondurma, Qəbələdə piano, Abşeronda mebel, İmişlidə yem və bitki yağları, İsmayılıda tikiş fabrikləri, Samuxda meyvə qurudulması və emalı, Oğuzda qarğıdalı emalı və qlükoza istehsalı müəssisələri, Ağcabədidə “Atena” süd istehsalı və emalı kombinatı, Qəbələ və Sumqayıtda aqrar-sənaye kompleksləri istifadəyə verilmişdir. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrini təşkil etmək, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq məqsədi ilə 2011-ci ildə Sumqayıt Kimya Sənaye və Balaxanı Sənaye parklarının yaradılması ilə bağlı cənab Prezidentin müvafiq fərman və sərəncamları ölkəmizdə sənayeləşmə sahəsində yeni dövrün başlanmasına səbəb olmuşdur. Ölkəmizdə yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi istiqamətində 2012-ci ilin dekabrında təməli qoyulmuş Balaxanı sənaye parkında plastik, məmulat, şin, elektrik və elektron cihaz tullantıları, akkumulyator, əlvan metal, kabel və s. məişət tullantılarının təkrar emalı nəzərdə tutulur. Sənaye parkının yaradılmasında məqsəd ölkəmizdə yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması, eləcə də Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələrdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasıdır. Sənaye parkları idxaldan asılılığı azaltmaqla qeyri-neft ixracını artıracaq, ölkədə sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik sahibkarlığın inkişafını sürətləndirəcək, əhalinin məşğulluğunun artırılmasında önəmli olmaqla, həm də rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına ciddi təsir göstərəcək, yeni iqtisadi artım mərkəzləri rolunu oynayacaqdır. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın davamlı

inkişafını və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahələrinin genişləndirilməsini, elmi tədqiqatlar aparılmasını və yeni informasiya texnologiyalarının işlənilməsi üzrə müasir komplekslər yaradılmasını təmin etmək məqsədi ilə Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2012-ci ilin noyabr ayının 5-də müvafiq Fərman imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü il 23 aprel tarixli Sərəncamı ilə Gəncə şəhərinin və Daşkəsən rayonunun ərazilərində dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər bütün mərhələləri əhatə edən polad istehsalı kompleksinin layihələndirilməsini, tikintisini və idarə olunmasını, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsini və ondan səmərəli istifadəni, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirən Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Eyni zamanda, 2013-cü ilin 3 oktyabrında dövlətimizin başçısı tərəfindən Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının təməli qoyulmuş, investorların cəlb olunması, Parkın ölkə daxilində və xaricində tanınması, fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilmiş və artıq iki rezident qeydə alınmışdır.¹³

Regionların ənənəvi istehsal sahələrinin inkişafı perspektivlərini və xammal bazasının mövcudluğunu nəzərə alaraq, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərində də sənaye şəhərciklərinin yaradılması istiqamətində işlər görülür. Bu da gələcəkdə həmin regionlarda innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında müasir sənayenin inkişafına təkan verəcək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin edəcək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılmasına imkan yaradacaqdır. Sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq, 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ümumi dəyəri 730 milyon manatadək olan 104 sənaye (qida və qeyriqida sənayesi) müəssisəsinin maliyyələşdirilməsinə 323,3 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu müəssisələrdən 80-i istifadəyə

¹³ Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının yekunları. Uğurlu siyasətin nəticələri. Bakı - 2014

verilmiş, digər 24 müəssisə üzrə tikinti-quraşdırma işləri davam etdirilir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən inkişaf etmiş ölkələrin ən son texnologiyalarının tətbiqi ilə Sumqayıt şəhərində Tekstil Parkı, Azərbaycanda ilk dəfə yaradılan kağız emalı və karton istehsalı fabriki, Qaradağ rayonunda Müasir Tikinti Materialları və metal konstruksiya istehsalı zavodları, Hacıqabul rayonunda Seramik pilitələrin istehsalı Parkı, Mingəçevir şəhərində polietilen borular, Masallıda, Şəkiddə, Abşeronda və İsmayılıda kərpic zavodları, Suraxanı rayonunda Yeni Transformatorlar zavodu, Xəzər rayonunda respublikada ilk dəfə yaradılan və idxalı əvəz edən istixana konstruksiyaları və qida sənaye avadanlıqları istehsalı zavodu, Qaradağ rayonunda uşaq bezi və salfet istehsalı zavodu, Sumqayıt şəhərində Yağ Fabriki və sair digər istehsal və emal müəssisələri maliyyələşdirilmişdir. Bu müəssisələr qeyri-neft sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamaqla, istehsal etdikləri məhsullar yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən və ixrac yönümlüdür və respublikanın daxili tələbatının ödənilməsində, regionların sənaye potensialının reallaşdırılmasında və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında aqrar sektora ayrılan diqqət onun ölkə iqtisadiyyatında ümumi payının artması ilə yanaşı əsas gəlirli sahələrdən birinə çevrilməsinə də səbəb olmuşdur. Aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına, güzəştli kreditlərin verilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş və bu istiqamətdə fəaliyyət daha da genişlənmişdir. Bu dəstək tədbirlərinə misal olaraq Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına dövlətin güzəştli kreditlərinin verilməsini göstərmək olar. 2009-2013- cü illərdə aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı 11403 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 625,9 milyon manat dövlətin güzəştli kreditləri verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2009-2013-cü illər ərzində verilmiş güzəştli kreditlərin 71,5 faizini (625,9 milyon manat) aqrar sektorun inkişafına verilmiş kreditlər təşkil etmiş və aqrar sahənin inkişafına verilən dövlətin güzəştli kreditləri kəmiyyət deyil, həm də müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri ilə fərqlənmişdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən

müasir texnologiyalara əsaslanan 293 layihəyə 712 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bu kreditlər hesabına 17 mindən çox yeni iş yeri yaradılmışdır. Müəssisələrdən 233-ü istifadəyə verilmiş, 60-ı üzrə tikinti-quraşdırma işləri aparılır. Aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq sözügedən layihələrin arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığına əsasən, iri özəl taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılmasına başlanmış və ilk pilot taxılçılıq təsərrüfatları yaradılmışdır. Yuxarıda qeyd edilən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində son beş il ərzində regionlarda aqrar sahənin inkişafına xidmət edən və mütləq texnologiyalara əsaslanan bir sıra infrastruktur obyektləri, o cümlədən Yevlax “Azərtoxum” MMC, Qəbələ heyvandarlıq kompleksi, Kürdəmir heyvandarlıq-südçülük kompleksi, Ağcabədi “Aqat-aqro” heyvandarlıq kompleksi, Saatlı “Aqroservis” filialı, Qəbələ, Salyan, Göyçay, Balakən, Masallı, Beyləqan, Abşeron, Bərdə, Biləsuvar, Şabran, Ağcabədi, Sumqayıt, Gədəbəy, Quba soyuducu anbar, Samux, Xaçmaz, Yevlax, Şəmkir, Sabirabad, Masallı, Abşeron istixana, Naxçıvan, Qobustan, Şəki, Abşeron, Kürdəmir, Tovuz, İsmayıllı və İmişli taxıl anbarı kompleksləri, Ağsu, Füzuli, Qusar, Şabran, Yevlax üzümçülük təsərrüfatları fəaliyyətə başlamışdır. Respublikada aqrar sahədə aqrotexniki xidmət işlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək, bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların əl əməyini yüngülləşdirmək və onların tələb olunan kənd təsərrüfatı texnikaları, texnoloji avadanlıqlar, mineral gübrələr və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə 2009-2013-cü illər ərzində “Aqrolizing” ASC qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrasını ardıcılıqla davam etdirmişdir. Aqrar siyasətin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərən “Aqrolizing” ASC 2009-2013-cü illərdə müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikalarının, texnoloji avadanlıqların, mineral gübrələrin və pestisidlərin, digər mal-material qiymətlilərinin istehsalçılara çatdırılması üçün alınmasını təmin etmişdir. Belə ki, Səhmdar Cəmiyyət tərəfindən 2009-2013-cü illərdə 10015 ədəd kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 742 ədəd taxılıqan kombayn, 3213 ədəd traktor, 64 ədəd ekskavator, 5996 ədəd müxtəlif təyinatlı digər kənd təsərrüfatı texnikaları və qoşquları, 124 dəst texnoloji avadanlıqlar, 153,71 min ton ammonium nitrat (azot), 5,02 min ton nitroammofoska,

3,38 min ton ammosfos, 331,5 ton kalium və 288,8 ton mikrogübrələrin gətirilərək onların böyük əksəriyyətinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istifadəsinə verilməsi təmin edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına göstərilən aqrotexniki xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə Səhmdar Cəmiyyətin 53 rayon aqroservis filialı 3733 ədəd kənd təsərrüfatı texnikaları, o cümlədən 746 ədəd taxılıyığan kombayn, 827 ədəd traktor, 34 ədəd ekskavator və 2126 ədəd traktora qoşulan digər kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təmin edilmiş və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına onların sifarişləri əsasında 20 addan çox aqrotexniki xidmət işlərini həyata keçirirlər. 2009-2013-cü illərdə “Aqrolizing” ASC-nin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də lizinq fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və özəl aqroservis müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi olmuşdur. Burada Səhmdar Cəmiyyətə məxsus kənd təsərrüfatı texnikalarının və texnoloji avadanlıqların fiziki və hüquqi şəxslərə lizinqə verilməsində əlavə güzəştlərin edilməsi məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin ilkin ödənişin 20%-dən 10%-ə endirilməsi barədə təklifinin qəbul edilməsi və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 dekabr 2010-cu il tarixli 247 nömrəli qərarı ilə rəsmiləşdirilməsi öz müsbət rolunu oynamışdır. Nəticədə 2010-cu ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2013- cü ildə lizinqə verilmiş kənd təsərrüfatı texnikalarının sayı 2,5 dəfə, o cümlədən taxılıyığan kombaynlar üzrə 5,6 dəfə, traktorlar üzrə 3,3 dəfə, digər kənd təsərrüfatı texnikaları üzrə 2,1 dəfə, lizinq alan fiziki və hüquqi şəxslərin sayı isə 2,7 dəfə artmışdır. Respublikada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində görülən tədbirlər çərçivəsində heyvan mənşəli məhsulların istehsalının artırılmasının və damazlıq heyvandarlığın inkişafının vacibliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə “Aqrolizing” ASC-yə bu məqsədlər üçün ayrılmış 29,3 mln manat büdcə vəsaiti və Cəmiyyətin təkrar istifadə vəsaiti hesabına 2009-2013-cü illərdə 10590 baş cins damazlıq heyvanların gətirilərək dəyərində 50 faiz güzəştə 3 il müddətinə məhsul istehsalçılarına lizinqə verilməsi həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Səhmdar Cəmiyyət fərdi sahibkarlar tərəfindən yaradılan özəl

heyvandarlıqtəsərrüfatlarının tələb olunan damazlıq heyvanlar və texnoloji avadanlıqlarla komplektləşdirilməsinə dəstəyini davam etdirmişdir. Belə ki, 2009-2013-cü illərdə “Aqrolizing” ASC 11,5 milyon manat dəyərində 19 dəst, o cümlədən 7 dəst ət kəsimi və emalı, 6 dəst yem istehsalı və 6 dəst süd emalı avadanlıqlarının respublikaya gətirilərək lizinə verilməsini təmin etmişdir. Son beş il ərzində aqrar sektorda həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər dinamik inkişafı müəyyən edilmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əhəmiyyətli dəyişikliklər nəticəsində, kənd təsərrüfatının faktiki qiymətlərlə dəyəri 2013-ci ildə 5224,6 milyon manat olmuşdur ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 19,8 faiz çoxdur. 2008-ci illə müqayisədə 2013-cü il üzrə dənli və dənli paxlalılar 18,6 faiz, dən üçün günəbaxan 9,6 faiz, meyvə və giləmeyvə 19,2 faiz, tütün 38,9 faiz, bostan məhsulları 5,4 faiz, yaşıl çay yarpağı 75,9 faiz artımla istehsal olunmuşdur. Heyvandarlıq məhsulları üzrə ət istehsalı 28,8 faiz, süd istehsalı 31,8 faiz, yumurta istehsalı 27,3 faiz, yun istehsalı 13,6 faiz artmışdır.

Ölkənin qeyri neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmini, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi öncül vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından sənaye parklarının yaradılması, xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müasir istehsal infrastrukturuna malik sənaye parkının yaradılması ölkədə sənaye sahələrinin inkişafının, ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin edilməsini, habelə istehsal sahələrinin və onun innovasiya istiqamətinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə daim öyrənilmiş və müvafiq normativ-hüquqi sənədlərin layihələri hazırlanmışdır. Ölkədə sənaye parklarının yaradılması bir sıra dövlət proqramlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)"nda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"nda, Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda nəzərdə tutulmuşdur. Yuxarıda qeyd edilən mühüm sənədlərdə verilmiş tapşırıqların icrası ilə bağlı, xarici ölkələrin bu sahədəki müsbət təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həmçinin BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNIDO), Türkiyənin Türk Əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsinin (TİKA) ekspertlərinin tövsiyələri nəzərə alınmaqla bu sahədə müvafiq təkliflər hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə "Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir. Sənaye parkının yaradılmasının məqsədləri aşağıdakılardır: innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı, xidmətlərin göstərilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması və bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi; iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi; ölkənin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyinin artırılması; əmək qabiliyyətli əhəlinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması.

Azərbaycan Respublikasında dövlət tərəfindən yaradılmış sənaye parkı ilə bağlı aşağıdakı stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlər; sənaye parkının infrastrukturla təmin edilməsi; torpaq sahəsinin icarə haqqının aşağı həddində müəyyən edilməsi; güzəştli kreditlərin verilməsi; inzibati prosedurların sadələşdirilməsi; sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün xidmətlərin təşkili; istilik və elektrik enerjisinin, suyun və qazın satışına, tullantı sularının axıdılmasına və məişət tullantılarının yığılmasına görə güzəştli tariflərin tətbiqi.

Ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək,

qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisində neft-kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisi 295,62 hektar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsini, o cümlədən yüksək texnologiyalar əsasında sənayenin dinamik inkişafını və şaxələndirilməsini nəzərdə tutur. Müasir istehsal infrastrukturuna malik yüksək texnologiyalar parkının yaradılması ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, ölkənin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyinin artırılmasına, elmi tədqiqatlar aparılmasına və yeni informasiya texnologiyalarının işlənilməsi üzrə müasir komplekslər yaradılmasına yönəlmişdir. Texnologiyalar parklarının yaradılması, həmçinin ölkənin qeyri neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə iqtisadiyyatının ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabətqabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, ətraf rayonlarda məşğulluğun təmini, investisiyaların və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi kimi öncül vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan-2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası ölkə həyatının bütün sahələrində, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində inkişaf siyasətinin əsas strateji hədəflərini özündə əks etdirir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda "qara qızıl"ın insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan, texnologiyalar parkının əsas məqsədi İKT sektoru üzrə elm və istehsal sahələri arasında bir körpü yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli 168 nömrəli Fərmanı ilə "Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Texnologiyalar parkı innovasiya məhsulunun və yüksək

texnologiyaların hazırlanması, işlənməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi (kommersiyalaşdırılması) üçün zəruri infrastruktur, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazidir.

Texnoparkının fəaliyyətinin təşkili məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir: texnoparkın fəaliyyəti üçün ayrılmış ərazi istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilir; texnoparkın infrastrukturunu yaradılır; inkubator və texnologiya transferi mərkəzi yaradılır; fəaliyyət profilinə uyğun olaraq, innovasiya məhsulunun və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənməsi və təkmilləşdirilməsi üçün elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkəmizdə davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi sabitlik təmin edilmiş, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaradılmış, sahibkarlıq fəaliyyəti genişləndirilmişdir. Bu gün iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdəndir və bu sahədə özəl sektor xüsusi rol oynayır. Dövlət başçısının "Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır" strateji xəttinə uyğun olaraq, Azərbaycanda innovativ sahibkarlığın stimullaşdırılması üçün özəl bölməyə xüsusi diqqət göstərilir, müxtəlif istiqamətlər üzrə dövlət dəstəyi tədbirləri davam etdirilir. Bu siyasətə uyğun olaraq, ölkəmizdə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün müvafiq innovasiya strukturlarının - innovasiya mərkəzlərinin, biznes inkubatorların, sənaye və texnoloji parkların yaradılması nəzərdə tutulur və artıq bu sahədə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Azərbaycanda biznes inkubatorların yaradılması istiqamətində də tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi, onların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinin təşviq olunmasına dair Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin müvafiq tapşırıqlarını və müxtəlif dövlət proqramlarında biznes inkubatorların yaradılmasına dair müəyyən olunmuş tədbirlərin icrasını təmin etmək məqsədilə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən

2013-cü ildən "Azərbaycan gənclərinin sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakının dəstəklənməsi layihəsi"nin icrasına başlanılmışdır. Layihə çərçivəsində təşəbbüskar gənclər üçün biznes inkubatorların yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. Biznes inkubatorların yaradılması ilə ölkəmizdə sahibkarlığa göstərilən dövlət dəstəyi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri davam etdiriləcək, innovativ və perspektivli biznes sahələrinin inkişafına, eləcə də gənclərin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına nail olunacaqdır. Biznes inkubator – yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektlərinin, o cümlədən gənclərin səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onlara kompleks texniki-təşkilati və inzibati-təsərrüfat xidmətləri göstərən resurs mərkəzidir. İlk biznes inkubatorlar ötən əsrin 50-ci illərində ABŞ-da meydana gəlib. Hazırda biznes inkubatorlar bütün dünyada mövcuddur və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, biznes inkubatorlarda sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanlara müxtəlif xidmətlər göstərilir və hər bir inkubatorada bu xidmətlərin sayı fərqli olur. Biznes inkubatorlarda göstərilən başlıca xidmətlər əsasən, ofisin zəruri avadanlıqlarla təmin olunması, mühasibat uçotunun, biznesin irəliləməsi strategiyasının hazırlanmasında məsləhətlər, sərmayə axtarışı, biznesin aparılması və bu sahədə uğura nail olunması üçün müxtəlif təlimlərin, seminarların keçirilməsi və digər xidmətlərdir.

Azərbaycanda da biznes inkubatorun yaradılması istiqamətində ilk addım atılmışdır. Belə ki, 10 sentyabr 2014-cü il tarixində Xaçmaz rayonunda Quba-Xaçmaz Regional İnkişaf Mərkəzində biznes inkubator fəaliyyətə başlamışdır. Biznes inkubatorun yaradılmasının əsas məqsədi Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda gənclərin sahibkarlıq təşəbbüsünün dəstəklənməsi, yeni biznes və məşğulluq imkanlarının yaradılması, sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin gücləndirilməsidir. Biznes inkubatorada ilkin olaraq 20 gənc turizm, istehsal, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində sahibkar kimi hazırlanması üçün seçilmişdir. Biznes inkubatorun fəaliyyəti üçün Quba-Xaçmaz Regional İnkişaf Mərkəzinin 2 mərtəbəsində 500 kv. metrə yaxın sahə ayrılmış və müasir tələblərə cavab verən ofis avadanlıqları ilə təchiz olunmuşdur. Burada gənclərə sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün nəzəri və praktik məlumatlar veriləcək, biznesin planlaşdırılması və idarə edilməsi, investisiya

layihələrinin və biznes planların hazırlanması, marketing araşdırmalarının aparılması, sərgilərin təşkili, potensial biznes tərəfdaşlarla əlaqələrin qurulması və digər məsləhət xidmətləri göstəriləcəkdir. Sonda verilmiş biliklərin gənclər tərəfindən mənimsənilməsi səviyyəsinin öyrənilməsi üçün monitorinqlərin keçirilməsi, nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi planlaşdırılır. Bu layihənin davamı olaraq, Balaxanı Sənaye Parkında, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında, Aran Regional İnkişaf Mərkəzində və s. biznes inkubatorların yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, ixrac potensialının gücləndirilməsi siyasəti, ticarət və investisiya siyasətləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Nəzəri və empirik araşdırmalar bunu təsdiq edir. Səmərəli investisiya qoyuluşları ölkənin ixrac və müvafiq olaraq da ticarət potensialının genişlənməsinə, bu işə öz növbəsində ticarət xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. İnvestisiya qoyuluşları ölkənin istehsal sisteminin əvəzedilməz hissəsi kimi çıxış edir. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri özəlləşdirmə prosesidir. Bu günədək Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya, Çin, İran, İsveçrə, və bəzi digər ölkələrin investorları Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesində iştirak etmiş və müəssisələrin 12 səhmlərinin ən azı 51 %-ni əldə edərək onlara böyük məbləğdə investisiya qoymuşlar.¹⁴

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. İnvestisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Bunun üçün

- şəxsi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə;
- mülkiyyətin formasından asılı olmayaraq bütün investorlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasına;
- stabil hüquqi-normativ rejimin təmin edilməsi məqsədilə dövlətin rolunun artırılmasına;

¹⁴ Tural Söhbət oğlu Babayev. Azərbaycanın xarici ticarət potensialının genişləndirilməsində investisiya amilinin rolu. İxtisas: 5312.01 - "Sahə iqtisadiyyatı" İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı.

- investisiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə;
- investisiya obyektlərinin seçimi və təhlili məqsədilə müəssisələr haqqında investorların məlumatlandırılması sisteminin yaxşılaşdırılmasına;
- əmanətlərin investisiyalara səmərəli transformasiyasını təmin edən müasir institusional infrastrukturun inkişaf prosesinə yardımın artırılmasına;
- biznesin informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına, mühasibat uçotunun və statistikanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər davam etdiriləcəkdir.

Dövlət investisiyaları sahəsində siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

2013-2016-cü illər üçün ölkədə dövlət investisiya siyasətinin ana xəttini aşağıdakı prioritetlər təşkil edəcəkdir:

- investisiya axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;
- regionlar arasında investisiyaların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması;
- ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, insan kapitalına, infraqurkura qoyulan investisiyaların prioritetliyi;
- dövlət investisiya siyasətinin tam şəffaflığının təmin edilməsi;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına nəzarətin gücləndirilməsi;
- dövlətin müdafiə qabiliyyətinin artırılması.

Özəl investisiyalar sahəsində siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan müəssisələrinin investisiya cəlbəediciliyinin daha da artırılması məqsədilə tədbirlərin davam etdirilməsi;
- müəssisələrin texnoloji yenidənqurulması məqsədilə müasir texnoloji avadanlığın Azərbaycana gətirilməsi üçün xarici ticarət rejiminin təkmilləşdirilməsi;
- daxili investisiyalarla yanaşı birbaşa xarici investisiyaların ixracyönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi;
- xidmət sahələrində birbaşa xarici investisiyaların tənziqləmə rejiminin təkmilləşdirilməsi.

2.3 Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kompleks təhlili və ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyllərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. İqtisadi müstəqillik və suverenlik qazandıqdan sonra bütün keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın qarşısında müasir dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərə, əsasən də beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi və dərinləşməsi, beynəlmilləşmə və qloballaşma kimi proseslərə uyğun olaraq geniş imkanlar açıldı və dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasının zəruriliyi meydana çıxdı. Bu gün Azərbaycan xarici dünyaya daha geniş açılmaqda olan bir ölkəyə çevrilməklə dünya ictimaiyyəti ilə aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-texniki və mədəni əlaqələr qurmaqdadır.

1995-ci ildən etibarən hökumət tərəfindən xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən ciddi tədbirlər nəticəsində sonrakı illərdə xaric ticarət dövriyyəsinin həcmnin artması müşahidə edilməkdədir.

Keçmiş SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi hər bir respublikanın xarici ticarət əlaqələri mərkəzi hökumət tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan ötən onilliklər ərzində nəinki xarici ölkələrlə, hətta ittifaq üzrə müttəfiqlərlə belə mal dövriyyəsi və onun strukturunu müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmək hüququndan məhrum idi. Ölkənin sözün əsl mənasında xarici iqtisadi fəaliyyəti dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi vaxtdan, 1991-ci ildən başlayır. 80-ci illərin sonlarında Azərbaycanın keçmiş SSRİ respublikaları ilə ticarət əlaqələrində ÜDM-in 16%-i qədər müsbət saldo, digər ölkələrlə ticarətdə isə ÜDM-in 7%-i qədər mənfi saldo mövcud idi. Bu dövrdə Azərbaycandan keçmiş SSRİ respublikalarına ixrac edilən məhsulların 95%-i neft məhsulları, dəzgahlar, toxuculuq malları və şərab idi. Həmin ölkələrdən isə əsasən xam neft, sənaye üçün xammal və materiallar, yeyinti məhsulları idxal olunurdu.

Dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra Azərbaycan xarici əlaqələrini sərbəst müəyyən etmək və tənzimləmək imkanı qazanmışdır. Övvəllər ittifaq tabeliyində

olan və onun mənafeələrinə uyğun qurulmuş əlaqələr ölkəmizin daxili potensialı hesabına inkişaf etdirilmiş və bir çox ölkələrlə bu istiqamətdə əməkdaşlığın təməli qoyulmuşdur. Zəngin təbii ehtiyatlarını və mövcud sənaye potensialını bu məqsədlə istifadə edən Azərbaycan ötən 20-25 il ərzində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmışdır. Respublikamızın 1991-2014-cü illərdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası Cədvəl 2.3-dəki kimi olmuşdur.

Cədvəl 2.3¹⁵

Azərbaycan Respublikasının 1991 – 2014 – cü illər üzrə xarici ticarət
əməliyyatları strukturu (*mln. dollarla*)

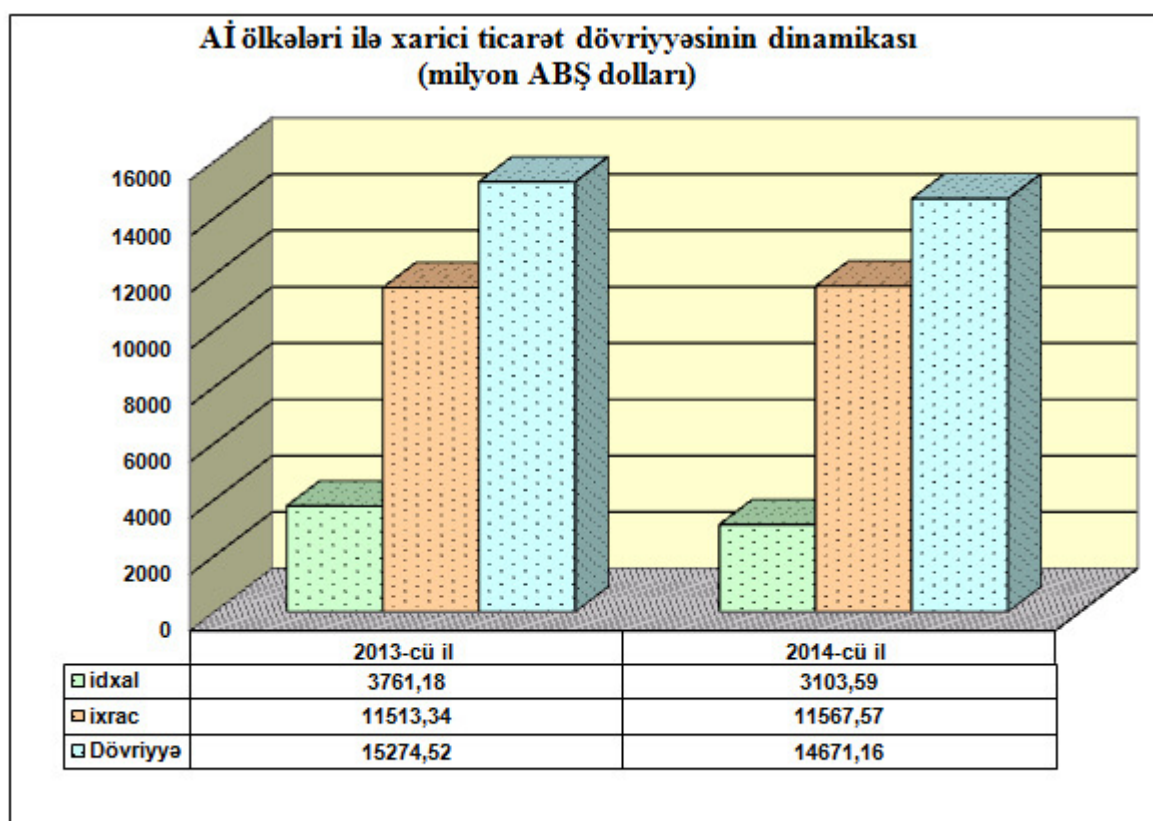
İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
1991	4,002.2	1,881.2	2,121.0	239.8	-	-	-
1992	2,423.8	939.8	1,484.0	544.2	60.6	50.0	70.0
1993	1,353.5	628.8	724.7	95.9	55.8	66.9	48.8
1994	1,430.6	777.9	652.7	-125.2	105.7	123.7	90.1
1995	1,304.9	667.7	637.2	-30.5	91.2	85.8	97.6
1996	1,591.9	960.6	631.3	-329.3	122.0	143.9	99.1
1997	1,575.7	794.4	781.3	-13.1	99.0	82.7	123.8
1998	1,682.6	1,076.5	606.1	-470.4	106.8	135.5	77.6
1999	1,965.1	1,035.9	929.2	-106.7	116.8	96.2	153.3
2000	2,917.3	1,172.1	1,745.2	573.1	148.5	113.1	187.8
2001	3,745.3	1,431.1	2,314.2	883.1	128.4	122.1	132.6
2002	3,832.9	1 665,5	2 167,4	501.9	102.3	116.4	93.7
2003	5,216.6	2 626,2	2 590,4	-35.8	136.1	157.7	119.5
2004	7,131.4	3 515,9	3 615,5	99.6	136.7	133.9	139.6
2005	8,558.4	4 211,2	4 347,2	136.0	120.0	119.8	120.2
2006	11,638.9	5 266,7	6 372,2	1,105.5	136.0	125.1	146.6
2007	11,771.7	5 713,5	6 058,2	344.7	101.1	108.5	95.1
2008	54,926.0	7 170,0	47 756,0	40,586.0	466.6	125.5	788.3
2009	20,824.5	6 123,1	14 701,4	8,578.3	37.9	85.4	30.8
2010	27,960.8	6 600,6	21 360,2	14,759.6	120.0	105.0	125.3
2011	36,326.9	9,756.0	26 570,9	16,814.9	103.9	145.3	88.7
2012	33,560.9	9,652.9	23,908.0	14,255.1	89.3	96.9	86.2
2013	34,687.9	10,712.5	23,975.4	13,262.9	106.3	109.1	105.1
2014	31,016.3	9,187.7	21,828.6	12,640.9			

¹⁵ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin materialları

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 31,02 milyard ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 9,19 milyard ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 21,83 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 150 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 12,64 milyard ABŞ dolları olmuşdur. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 34.687,92 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 10.712,50 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 23.975,42 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycan Respublikası 149 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq etmiş və xarici ticarət saldosu müsbət 13.262,92 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi 3,35 faiz artmışdır. 2013-cü ildə neft və qaz sənayesi məhsullarını əhatə edən 27-ci qrupun (elektrik enerjisi istisna) ixracın strukturundakı xüsusi çəkisi 92,62 faiz təşkil etmişdir. Eyni zamanda, həmin dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə (neft və qaz sənayesi məhsulları istisna olmaqla) ixracın həcmi 2012-ci illə müqayisədə 5,78 faiz (96,79 mln. ABŞ dolları) artmışdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın Avropa Birliyi və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının istər həcminə, istərsə də əmtəə strukturuna görə ticarət əlaqələri genişlənir. Bu isə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə (xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrlə) iqtisadi əlaqələrinin ikitərəfli əsasda inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. MDB daxili integrasiyanın dərinləşməsinin perspektivsizliyi, digər ölkələrlə ynaşı Azərbaycanı da AB-yə doğru istiqamətlənməyə məcbur edib. Azərbaycanla AB-nin iqtisadi əlaqələrinin inkişaf perspektivlərinə gəldikdə isə burada ilk növbədə AB-nin Azərbaycanı bazar iqtisadiyyatlı ölkə kimi tanımasına nail olmaq lazımdır. Belə olan halda Azərbaycanın AB ilə əlaqələrinin yeni mərhələsinə qədəm qoyula bilər. AB-nin bizim üçün əhəmiyyətinə gəldikdə isə aşağıdakıları qeyd etmək olar. Əvvəla, təhlükəsizliyimiz üçün uzunmüddətli təminat almış olarıq. İkincisi, bu iqtisadi inkişafımıza yeni bir təkan verəcək.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 14.671,16 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 3.103,59 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 11.567,57 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 8.463,98 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə Avropa İttifaqı ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 47,30 faiz, o cümlədən idxalda 33,78 faiz, ixracda isə 52,99 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü il ilə müqayisədə, 2014-cü ildə Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac 0,47 faiz artmışdır.

Diaqram 2.6. Avropa İttifaqı ölkələri ilə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (mln. ABŞ dolları)¹⁶

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 15.276,18 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 3.762,84 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 11.513,34 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş,

¹⁶ Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin materialları

xarici ticarət saldosu isə müsbət 7.750,50 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2013-cü ildə Avropa İttifaqı ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 44,04 faiz, o cümlədən idxalda 35,13 faiz, ixracda isə 48,02 faiz təşkil etmişdir. 2012-ci il ilə müqayisədə, 2013-cü ildə Avropa İttifaqı ölkələri ilə xarici ticarət dövriyyəsi 7,56 faiz artmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə AB və İƏİT ölkələrinə ixrac olunan məhsulların əmtəə strukturunun əksər hissəsini neft və neft məhsulları da daxil olmaqla mineral məhsullar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı ixracın əmtəə strukturunda kimya sənayesi məhsulları və polimer materiallar, həmçinin az qiymətli metallar və onlardan hazırlanmış əsasən neft-qaz hasilatı sənayesi üçün nəzərdə tutulmuş məmulatlar da qismən yer tutmuşdur. İdxalda isə əsas yeri ərzaq məhsulları, maşın-mexanizm və elektrotexniki avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, cihaz və aparatlar bir sözlə emal sənayesinin elm tutumlu hazır məhsulları tutmuşdur.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2 921,25 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 2 083,19 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 838,06 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2014-cü ildə MDB dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 9,42 faiz, o cümlədən idxalda 22,67 faiz, ixracda isə 3,84 faiz olmuşdur. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 4.062,88 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 2.553,24 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 1.509,64 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2013-cü ildə MDB dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 11,71 faiz təşkil etmişdir. 2012-ci il ilə müqayisədə, 2013-cü ildə MDB dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsi 11,84 faiz, o cümlədən ixrac 20,58 faiz artmışdır. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 3.630,03 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 2.378,04 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 1.251,99 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2012-ci ildə MDB dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 10,82 faiz, o cümlədən idxalda 24,64 faiz, ixracda isə 5,24 faiz təşkil etmişdir.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları

İxracda				İdxalda		
Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Xüsusi çəkisi, faizlə	Yeri	Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Xüsusi çəkisi, faizlə
İtaliya	5 989,66	24,98	1	Rusiya	1 505,18	14,05
İndoneziya	2 771,82	11,56	2	Türkiyə	1 463,80	13,66
Tailand	1 665,49	6,95	3	Böyük Britaniya	1 333,99	12,45
Almaniya	1 356,74	5,66	4	Almaniya	823,02	7,68
İsrail	1 260,70	5,26	5	Ukrayna	589,07	5,50
Fransa	1 131,12	4,72	6	Çin	566,34	5,29
Hindistan	1 098,41	4,58	7	Fransa	425,44	3,97
Rusiya	1 077,84	4,50	8	ABŞ	376,49	3,51
ABŞ	990,28	4,13	9	Braziliya	371,80	3,47
Yunanıstan	810,33	3,38	10	Qazaxıstan	306,76	2,86
Türkiyə	525,99	2,19	11	Yaponiya	288,36	2,69
Portuqaliya	525,76	2,19	12	İtaliya	249,26	2,33
Gürcüstan	519,18	2,17	13	Koreya Respublikası	229,29	2,14
Böyük Britaniya	484,36	2,02	14	İran	207,68	1,94
Digər	4 767,74	15,71		Digər	1 795,03	16,77
Cəmi	23 975,42	100,00		Cəmi	10 712,50	100,00

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2013-cü ildə ixrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 22.365,52 mln. ABŞ dolları (93,29%), özəl sektorun payı 1.381,14 mln. ABŞ dolları (5,76%), fiziki şəxslərin payı 228,76 mln. ABŞ dolları (0,95%) təşkil etmişdir. İdxal əməliyyatlarında isə qeyd olunan dövr ərzində dövlət sektorunun payı 3.283,45 mln. ABŞ

¹⁷ Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin materialları

dolları (30,65%), özəl sektorun payı 6.961,92 mln. ABŞ dolları (64,99%), fiziki şəxslərin payı 467,14 mln. ABŞ dolları (4,36%) olmuşdur.

Cədvəl 2.3¹⁸

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları

	Dövriyyədə			İxracda			İdxalda		
Yer	Ölkələr	Milyon \$ ilə	%	Ölkələr	Milyon \$ ilə	%	Ölkələr	Milyon \$ ilə	%
1	İtaliya	5 078,26	16,37	İtaliya	4 805,62	22,02	Rusiya	1 314,48	14,31
2	Almaniya	2 629,20	8,48	İndoneziya	2 012,32	9,22	Türkiyə	1 286,64	14,00
3	İndoneziya	2 045,07	6,59	Almaniya	1 925,56	8,82	Birləşmiş Krallıq	978,34	10,65
4	Rusiya	1 954,75	6,30	İsrail	1 766,95	8,09	Almaniya	703,64	7,66
5	İsrail	1 790,91	5,77	Fransa	1 523,48	6,98	Çin	697,08	7,59
6	Türkiyə	1 789,13	5,77	Tailand	839,91	3,85	ABŞ	563,42	6,13
7	Fransa	1 680,84	5,42	İspaniya	783,67	3,59	Ukrayna	419,58	4,57
8	ABŞ	1 309,25	4,22	Hindistan	778,25	3,57	İtaliya	272,64	2,97
9	Birləşmiş Krallıq	1 104,79	3,56	ABŞ	745,83	3,42	Yaponiya	240,51	2,62
10	Tailand	869,81	2,80	Rusiya	640,27	2,93	Braziliya	221,43	2,41
11	İspaniya	833,05	2,69	Çexiya	592,04	2,71	Qazaxıstan	221,06	2,41
12	Hindistan	815,20	2,63	Portuqaliya	552,15	2,53	Niderland	188,84	2,06
13	Çin	760,95	2,45	Gürcüstan	529,55	2,43	Koreya	186,30	2,03
14	Çexiya	637,97	2,06	Türkiyə	502,49	2,30	Fransa	157,36	1,71
15	Gürcüstan	623,44	2,01	Tayvan	432,07	1,98	İran	147,16	1,60
	Digər	7 093,69	22,88	Digər	3 398,45	15,56	Digər	1 589,22	17,28
	Cəmi	31 016,31	100,00	Cəmi	21 828,61	100,00	Cəmi	9 187,70	100,00

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2.338,28 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1.378,44

¹⁸ Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin materialları

mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 959,84 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2012-ci ildə Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 6,97 faiz, o cümlədən idxalda 14,28 faiz, ixracda isə 4,01 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2.583,02 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1.505,18 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 1.077,84 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2013-cü ildə Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 7,45 faiz, o cümlədən idxalda 14,05 faiz, ixracda isə 4,50 faiz təşkil etmişdir. 2012-ci il ilə müqayisədə, 2013-cü ildə Rusiya Federasiyası ilə ticarət dövriyyəsi 10,33 faiz, o cümlədən ixrac 12,29 faiz, idxal isə 8,97 faiz artmışdır. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1 954,75 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1 314,48 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 640,27 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə Rusiya Federasiyasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 6,30 faiz, o cümlədən idxalda 14,31 faiz, ixracda isə 2,93 faiz təşkil etmişdir.

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 5.809,61 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 261,62 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 5.547,99 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 5.286,37 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2012-ci ildə İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 17,31 faiz, o cümlədən idxalda 2,71 faiz, ixracda isə 23,21 faiz təşkil etmişdir. 2011-ci il ilə müqayisədə, 2012-ci ildə İtaliya Respublikasından idxal 2,77 faiz artmışdır. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 6.238,92 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 249,26 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 5.989,66 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 5.740,40 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2013-cü ildə İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 17,99 faiz, o cümlədən idxalda 2,33 faiz, ixracda isə 24,98 faiz təşkil etmişdir. 2012-ci il ilə müqayisədə, 2013-cü ildə İtaliya Respublikası ilə ticarət

dövriyyəsi 7,39 faiz, o cümlədən ixrac 7,96 faiz artmış, idxal isə 4,76 faiz azalmışdır.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının İtaliya Respublikası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 5.078,26 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 272,64 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 4.805,62 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 4.532,98 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə İtaliya Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 16,37 faiz, o cümlədən idxalda 2,97 faiz, ixracda isə 22,02 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1.789,13 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1.286,64 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 502,49 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2014-cü ildə Türkiyə Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 5,77 faiz, o cümlədən idxalda 14,0 faiz, ixracda isə 2,30 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Almaniya Federativ Respublikası ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2.629,20 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 703,64 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 1.925,56 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 1.221,92 mln. ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə Almaniya Federativ Respublikasının Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 8,48 faiz, o cümlədən idxalda 7,66 faiz, ixracda isə 8,82 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü il ilə müqayisədə, 2014-cü ildə Almaniya Federativ Respublikası ilə ticarət dövriyyəsi 20,62 faiz, o cümlədən ixrac 41,93 faiz artmış, idxal isə 14,51 faiz azalmışdır.

Cədvəl 2.4-dən göründüyü kimi 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının idxalının 25,7 faizini maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar və aparatura, 12,1 faizini az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 13,4 faizini quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat vasitələri, 7,6 faizini hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə və tütün, 5,1 faizini bitki mənşəli məhsullar, 7,0 faizini kimya sənaye məhsulları, 3,4 faizini mineral məhsullar, 3,3 faizini plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan məmulatlar qalan hissəni isə digər kateqoriyalara aid mallar təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.4¹⁹

İdxalın əmtəə strukturunda ayrı–ayrı məhsul qruplarının xüsusi çəkisi, %-lə

Mal qrupları	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	11.1	2.7	1.1	1.3	1.2	1.2	1.2
Bitki mənşəli məhsullar	7.7	10.2	4.1	6.6	5.3	5.2	5.1
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	8.2	1.0	0.9	1.4	1.0	1.1	0.7
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	14.5	5.1	4.6	9.3	6.8	7.5	7.6
Mineral məhsullar	15.1	9.8	15.2	3.2	2.4	3.2	3.4
Kimya sənaye məhsulları	9.2	7.2	4.4	6.6	6.4	6.9	7.0
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan məmulatlar	1.7	1.9	2.5	3.4	3.7	4.4	3.3
Emal olunmamış gön, aşılانmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.4	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	0.8	2.0	1.2	2.5	2.7	2.8	2.6
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	2.3	1.6	1.4	1.9	1.4	1.2	1.1
Toxuculuq materialları və məmulatları	1.7	2.1	1.5	0.9	0.8	0.8	0.9
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, süni güllər	0.3	0.4	0.4	0.1	0.1	0.1	0.1
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	1.2	1.5	1.9	3.1	2.2	2.4	1.9
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.0	0.0	0.1	0.2	0.3	0.2	0.2
Az qiymətli metallar və onlardan məmulatlar	6.4	10.5	11.6	14.0	13.7	15.2	12.1
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatlara	12.5	31.0	33.3	28.8	31.1	27.2	25.7
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	5.5	8.5	10.0	12.1	17.3	14.7	13.4
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	0.6	3.1	1.9	2.7	2.0	3.6	3.0
Müxtəlif sənaye malları	1.1	1.4	3.9	1.4	1.6	2.2	1.9
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0

Cədvəl 2.5-dən göründüyü kimi 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının ixracının əmtəə strukturunun 92,8 faizini mineral məhsullar (bunun da əksər hissəsini mineral yanacaq, neft və neft emalı məhsulları təşkil edir), 1,4 faizini hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə və tütün, 1,3 faizini bitki mənşəli məhsullar, 0,8 faizini az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, 0,4 faizini quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar və üzən nəqliyyat vasitələri, 0,2 faizini kimya sənaye məhsulları, 1,0 faizini heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar, 0,5 faizini plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan məmulatlar təşkil etmişdir.

¹⁹ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Azərbaycan Respublikasının 1995-2013-cü illərdə ixracının quruluşu

(min ABŞ dolları)

Mal qrupları	1995	2000	2005	2010	2012	2013
Cəmi	637,199.0	1,745,251.9	4,347,151.2	21,360,210.2	23,907,983.7	23,975,416.8
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	560.0	462.4	1,469.3	547.3	682.3	1,851.1
Bitki mənşəli məhsullar	13,277.1	28,457.8	193,574.4	190,337.2	308,055.5	301,706.8
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	276.9	3,606.0	68,417.6	188,255.5	221,766.0	227,883.6
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	24,420.8	24,167.9	63,454.6	214,202.9	301,703.3	346,815.
Mineral məhsullar	373,115.1	1,485,341.1	3,338,607.2	20,119,943.9	22,281,145.2	22,255,821.0
Kimya sənaye məhsulları	19,617.8	36,174.7	131,810.8	47,886.7	174,585.0	57,169.6
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	13,638.5	20,524.3	71,869.5	84,664.1	108,989.0	122,615.5
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	1,552.6	1,663.5	2,253.2	11,798.5	14,091.7	17,173.8
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	259.7	780.2	826.4	1,053.2	2,017.9	1,461.3
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	743.6	594.5	3,338.0	4,073.9	12,264.1	12,383.9
Toxuculuq materialları və məmulatları	124,549.2	40,774.8	57,047.5	42,785.2	52,573.6	58,214.7
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	-	3.2	4.2	82,713.3	81,536.5	73,417.8
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	17,543.4	32,013.8	105,554.4	126,221.4	218,426.3	187,565.6
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	39,421.6	31,057.4	28,001.0	38,585.9	53,946.2	57,575.9
Quru nəqliyyat vasitələri, uçuş aparatları, üzən nəqliyyat vasitələri	4,370.6	34,763.9	272,280.2	181,123.2	42,380.6	107,397.0
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	1,837.0	3,135.1	2,717.0	7,019.0	5,641.7	9,382.2

Təhlil bir daha sübut etmiş olur ki, ölkənin ixracı demək olar ki, tamılıqla mineral məhsulların, xüsusilə də xam neftin ixracının inhisarındadır. Əgər son illərin ixracında mineral məhsulların ixracı həssminin artımı dinamikasına nəzər salsaq görürük ki, ümumi ixracda mineral məhsulların payı bütün illər boyu yüksək payını qorumaqdadır. Təəssüflü hal odur ki, digər mal qruplarının ixracdakı həcmi heç bir faizi də ötməyən səviyyədədir.

²⁰ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Cədvəl 2.6²¹

İxracın əmtəə strukturunda ayrı–ayrı məhsul qruplarının xüsusi çəkisi, %-lə

Mal qrupları	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Bitki mənşəli məhsullar	2.0	1.6	4.5	0.9	1.0	1.3	1.3
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	0.0	0.2	1.6	0.9	0.7	0.9	1.0
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	3.8	1.4	1.5	1.0	1.0	1.3	1.4
Mineral məhsullar	58.6	85.1	76.8	94.2	94.5	93.2	92.8
Kimya sənaye məhsulları	3.0	2.1	3.0	0.2	0.5	0.7	0.2
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	2.2	1.2	1.7	0.4	0.5	0.5	0.5
Emal olunmamış gön, aşılınmış dəri, təbii xəz, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1
Oduncaq, mantar və onlardan hazırlanan məmulatlar, hörmə məhsulları	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Oduncaqdan hazırlanan kütlə, kağız və karton, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1
Toxuculuq materialları və məmulatları	19.5	2.3	1.3	0.2	0.2	0.2	0.2
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Mirvari, qiymətli daşlar və metallar, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.0	0.0	0.0	0.4	0.4	0.3	0.3
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	2.8	1.8	2.4	0.6	0.9	0.9	0.8
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatlara	6.2	1.8	0.6	0.2	0.2	0.2	0.0
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	0.7	2.0	6.3	0.8	0.0	0.2	0.4
Optik, fotoqrafik, kinematoqrafiya, ölçü, nəzarət, tibbi alət və aparatları, saatlar, musiqi alətləri	0.3	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Müxtəlif sənaye malları	0.0	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
İncəsənət əsərləri, kolleksiya əşyaları və antikvariat	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

İxracda nisbətən yüksək paya malik mal qrupları kimi heyvani və bitki mənşəli yağlar və digər məhsullar da daxil olmaqla ərzaq məhsulları qrupu təşkil etməkdədir. Daha bir təəssüfləndirici fakt isə odur ki, ixracda toxuculuq materialları və məmulatları, az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, həmçinin plastik kütlələr və rezindən hazırlanan məmulatların payı da ixracda ilbəil azalma templəri nümayiş etdirir.

²¹ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Əsas malların ixracının dinamikası

Malların adı	2000	2005	2010	2011	2012	2013
	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları	Məbləği, min ABŞ dolları
Kartof, ton	67.7	9,363.9	16,237.5	29,746.2	20,167.6	21,510.0
Təzə tərəvəz, ton	131.6	16,828.3	25,657.1	48,420.9	35,620.2	55,595.2
Təzə meyvə, ton	21,782.2	146,266.0	112,272.6	152,561.2	207,735.3	173,311.6
Çay, ton	2,628.3	14,096.7	32,987.4	32,284.2	37,431.1	44,343.0
Bitki yağları, ton	3,337.8	20,135.6	67,293.5	63,461.7	106,153.6	110,009.4
Hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar, ton	29.7	31,897.0	87,563.2	77,266.3	74,665.8	72,811.9
Məqarın, digər qida qarışıqları, ton	15.0	16,181.2	33,393.4	33,028.9	40,946.6	45,035.5
Şəkər, min ton	-	-	145,947.9	198,390.0	214,163.8	243,642.5
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	1,585.8	6,181.1	5,140.4	7,664.8	9,880.0	12,033.3
Meyvə və tərəvəz şirələri	680.0	10,591.5	16,377.8	13,701.6	8,814.4	9,931.7
Üzüm şərabı, min dkl.	320.3	494.7	4,034.0	5,963.3	7,135.4	6,895.1
Tünd spirtli içkilər, min dkl. 100 %-li spirtlə	5,692.2	8,733.0	9,651.3	8,234.2	11,734.6	20,065.2
Tütün, ton	9,836.6	7,301.4	5,893.9	9,307.0	7,912.9	10,757.4
Siqaret, mln. ədəd	1,865.7	18,512.8	936.1	-	751.4	-
Xam neft, min ton	985,436.9	2,218,812.0	18,489,553.8	22,911,044.6	20,232,597.8	20,244,052.8
Avtomobil benzini	56,529.2	149,881.6	133,808.6	90,980.7	59,358.7	22,415.4
Kerosin, min ton	106,837.4	88,253.6	105,735.5	192,362.0	245,216.7	233,300.6
Qazoyl, min ton	292,820.3	742,554.7	944,129.8	1,146,443.4	951,540.4	865,353.4
Təbii qaz, mln. kub metr	-	-	288,545.4	574,551.6	648,717.2	701,980.2
Təbii qaz, mln. kub metr	-	-	1,016,179.1	1,314,553.0	1,610,550.9	1,830,839.0
Maye yanacaq, min ton	146.9	92,898.2	34,796.4	48,261.7	27,954.8	60,127.0
Sürtkü yağları, ton	11,235.1	7,078.9	32,499.5	49,340.6	37,139.1	27,350.9
Neft koksu, ton	621.9	603.2	13,214.2	17,450.2	15,560.4	17,176.9
Elektrik enerjisi, mln. kVt.s	19,342.2	20,756.9	15,263.7	40,073.0	24,756.3	24,849.0
Etilen polimerləri, ilkin formada, ton	13,461.6	40,693.2	49,165.0	72,172.7	61,638.1	75,810.5
Neft qatranları, politerpenlər, ton	5,687.2	16,101.3	30,790.7	46,778.3	39,981.2	39,132.4
İribuynuzlu heyvanın dəriləri, min ədəd	-	1,106.6	7,706.7	6,730.5	9,133.4	11,447.9
Pambıq iplik, ton	-	3,583.7	10,642.5	15,635.7	14,145.6	24,463.7
Toxuculuq materialların- dan kisə və paketlər, ton	2,195.0	6,503.3	13,144.0	20,261.3	19,013.3	18,888.6
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	5.1	5,817.6	48,406.3	92,038.3	58,269.6	42,215.8
Emal olunmamış alüminium, ton	9,234.3	51,696.5	2,664.7	12,488.5	94,492.0	81,882.3

²² Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Respublika ixracının əmtəə stukturuna nəzər yetirsək görürük ki, 2013-cü ildə əvvəlki illərə nəzərən kartof, təzə tərəvəz, çay, bitki yağları, marqarin və digər qida qarışıqları, şəkər, meyvə və tərəvəz konservləri, üzüm şərabı, tünd spirtli içkilər, tütün, təbii qaz, neft koksu, elektrik enerjisi, etilen polimerləri, iplik formada pambıq artmışdır. 2012-ci ilə nəzərən 2013-cü ildə təzə tərəvəzin ixracı 60%, çayın ixracı 19% , tütünün ixracı 25%, tünd spirtli içkilər təxminən 80%-dən çox, maye yanacaq 2 dəfədən çox, iplik şəkildə pambıq 80%-ə yaxın artmışdır. Amma bəzi məhsulların ixracında azalmalar da qeydə alınmışdır. Avtomobil benzini 3 dəfəyə yaxın, sürtgü yağları 30%-ə yaxın, təzə meyvə 20%-ə yaxın azalmışdır. Ümumilikdə ixrac edilən məhsulların həcmnin illər üzrə dəyişmə dinamikası cədvəl 2.7-də çox geniş təqdim edilmişdir. 2005-2013-cü illər ərzində ixracı daha çox artan məhsullar sırasına kartof 2 dəfədən çox, sürtgü yağları 4 dəfə, neft koksu 30 dəfəyə yaxın, qara metallardan yarımfabrikatlar 8 dəfəyə yaxın, etilen polimerləri 90%-ə yaxın, toxuculuq materiallarından kisə və paketlər 3 dəfəyə yaxın, kerosin 3 dəfəyə yaxın, üzüm şərabı 15 dəfə, meyvə və tərəvəz konservləri 2 dəfəyə yaxın, təzə tərəvəz 3 dəfədən çox, marqarin və digər qida qarışıqları 3 dəfəyə yaxın, iribuynuzlu heyvanların dəriləri 10 dəfəyə yaxın artmışdır. Bununla yanaşı 2005-2013-cü illərdə ixracı ixtisar olan məhsullar da mövcuddur ki, bunlardan maye yanacaq 50%, avtomobil benzini 7 dəfə, meyvə və tərəvəz 10% azalmışdır.

Respublika idxalının əmtəə stukturuna nəzər yetirsək görürük ki, 2013-cü ildə əvvəlki illərə nəzərən iribuynuzlu heyvan əti, təzə və dondurulmuş balıq, kərə yağı və digər süd yağları, qarğıdalı, buğda unu, xam şəkər və şəkər, şokolad və şokolad məhsulları, siqaret , sürtkü yağları, dərman vasitələri, sintetik yuyucu maddələr, propilen polimerləri, uzununa doğranmış meşə materialları, isti və soyuq yayılmış polad prokatı, qara metallardan neft və qaz kəməri boruları, maye nasosları, torpağın işlənməsi üçün kənd təsərrüfatı maşınları, izolyasiyalı məftil və kabellər, traktorların idxalı artmışdır. 2005-2013-cü illərəzində idxalı daha çox artan məhsullara iribuynuzlu heyvan əti və dondurulmuş balıq 3 dəfəyə yaxın, qarğıdalı 6 dəfədən çox, buğda unu 15 dəfəyə yaxın, xam şəkər 8 dəfəyə yaxın, şokolad 8 dəfədən çox, dərman vasitələri 7 dəfəyə yaxın, sintetik yuyucu maddələr 6 dəfədən çox artmışdır.

Əsas malların idxalının dinamika

Malların adı	2000	2005	2010	2011	2012	2013
	Məbləğ, min ABŞ dolları	Məbləğ, min ABŞ dolları	Məbləğ, min ABŞ dolları	Məbləğ, min ABŞ dolları	Məbləğ, min ABŞ dolları	Məbləğ, min ABŞ dolları
İribuynuzlu heyvan əti, ton	844.9	4,258.9	6,017.7	8,872.8	6,740.9	12,289.8
Təzə və dondurulmuş balıq, ton	908.9	1,788.1	4,485.8	5,642.9	6,023.8	7,888.8
Kərə yağı və digər süd yağları, ton	6,366.4	7,685.9	28,284.8	25,915.7	29,591.1	21,313.7
Buğda, min ton	87,908.3	119,442.8	285,384.9	282,015.0	339,828.5	395,282.4
Qarğıdalı, ton	9.2	4,160.7	14,947.9	18,966.5	20,222.6	27,663.7
Buğda unu, ton	5,168.7	1,270.6	2,209.2	60,331.5	6,108.0	17,975.1
Bitki yağları, ton	7,101.2	31,965.4	83,760.6	78,480.4	95,516.3	68,571.1
Xam şəkər və şəkər, min ton	17,514.0	26,747.5	180,135.0	166,962.5	175,590.0	201,516.0
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	899.4	15,030.5	28,598.0	33,848.7	40,651.7	46,731.9
Siqaret, milyon ədəd	2,654.0	76,730.0	221,290.0	241,213.0	298,469.4	333,045.3
Sürtkü yağları, ton	4,217.8	8,180.2	28,855.7	33,031.0	37,564.2	39,825.5
Dərman vasitələri, ton	37,198.1	31,947.4	120,691.0	211,534.4	209,615.5	214,183.9
Mineral gübrələr, ton	3,846.5	14,285.3	19,927.1	39,101.0	48,039.5	50,551.6
Sintetik yuyucu maddələr, ton	4,393.8	13,704.8	48,344.7	52,879.6	65,320.9	84,670.1
Etilen polimerləri, ilkin formada,	351.4	4,194.0	41,668.2	74,006.4	134,994.6	68,177.8
Propilen polimerləri, ilkin formada	399.0	5,637.5	23,945.5	26,253.2	30,853.6	35,424.1
Rezin şinlər, min ədəd	4,632.2	16,652.5	25,498.2	37,417.8	34,080.4	33,023.8
Uzununa doğranmış meşə materialları, min kub metr	14,619.0	26,499.1	91,416.6	159,322.6	151,267.4	166,612.7
Yapışdırılmış faner, min kub metr	1,624.5	5,891.4	21,221.6	28,092.3	46,534.2	29,691.8
Qara metallardan yarımfabrikatlar	315.1	583.4	20,271.8	62,516.8	30,558.0	33,881.7
İsti və soyuq yayılmış polad prokatı	4,285.4	583.4	57,359.6	59,797.4	66,554.4	87,855.8
Üz çəkilmiş polad prokatı, ton	6,136.0	9,620.0	16,619.7	48,330.8	54,922.1	46,938.1
Qara metallardan çubuqlar və armaturlar, ton	3,515.8	17,703.9	91,484.0	150,097.7	167,094.7	129,674.1
Qara metallardan neft və qaz kəməri boruları, ton	4,475.0	67,552.2	64,091.6	58,821.1	50,907.5	53,730.6
Metal konstruksiyalar, ton	18,380.2	46,883.2	196,937.6	144,554.9	171,416.8	154,243.0
Maye nasosları, ədəd	7,931.2	28,127.0	41,637.9	62,197.8	49,783.7	59,960.2
Buldozərlər, ekskavatorlar, digər yol-tikinti maşınları, ədəd	1,163.2	26,246.0	64,887.5	163,040.9	185,231.6	143,108.7
Torpağın işlənməsi üçün kənd təsərrüfatı maşınları, ədəd	1,070.5	7,651.8	16,820.0	18,065.8	14,649.5	41,088.9
Hesablama maşınları, ədəd	7,693.4	13,703.1	23,805.4	32,013.3	24,758.4	26,549.7
Elektrik transformatorları, ədəd	4,126.0	11,761.4	11,538.7	43,369.2	63,631.6	35,447.2
İzolyasiyalı məftil və kabellər, ton	13,936.4	33,032.4	43,593.6	84,135.5	63,222.1	70,650.9
Traktorlar, ədəd	3,009.6	14,286.3	29,607.8	33,699.8	39,994.8	50,735.9
Avtobuslar, ədəd	5,094.6	11,032.2	40,952.1	26,522.1	49,881.0	38,186.1
Yük avtomobilləri, ədəd	14,799.4	66,224.2	106,873.4	146,620.3	213,411.6	100,282.0
Xüsusi təyinatlı avtomobillər, ədəd	2,446.4	24,912.4	80,572.1	57,705.0	96,574.3	90,936.7

²³ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları

Respublikamızın idxalında əsas malların idxalının dinamikasına daha geniş nəzər yetirmək üçün cədvəl 2.8-in göztəricilərinə diqqət yetirmək kifayətdir.

Bu təhlillərin sonunda respublika ixracının əmtəə stukturunu müqayisə etsək aşağıdakı qanunauyğunluqları aşkara çıxara bilərik:

1. Azərbaycanın ixracında yanacaq-enerji məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalının xüsusi çəkisi tərəddüdlə artmaqda davam edir ki, bu da dünya ixracının inkişaf meylləri ilə tam ziddiyyət təşkil edir.

2. Hazır məhsul ixracında müəyyən qədər sabitləşmə müşahidə olunur (3-5%) ki, bu da dünya ixracının əmtəə strukturuna uyğun gəlir.

3. Ölkə ixrac etdiyindən daha çox ərzaq məhsulları idxal edir ki, bu isə öz növbəsində ərzaq məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsi üçün potensial imkanlardan istifadə olunmadığını göstərir.

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRAC POTENSİALININ FORMALAŞDIRILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlətin siyasətinin hüquqi təminatı

Azərbaycanda ixracın böyük bir qismini neft, neft məhsulları və qazın satışı təşkil etsə də, xarici ticarətdə qeyri-neft sektorunun payı getdikcə artır. Sözügedən sahədə inkişafı daha sürətləndirmək məqsədilə ölkəmizdə dünya bazarlarında rəqabət apara biləcək keyfiyyətli və beynəlxalq standartlara uyğun məhsulların istehsalı, müasir texnologiya əsasında müəssisələrin qurulması və ixracı stimullaşdıracaq tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesi uğurla davam etdirilir. Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biri Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 2011-ci il tarixli qərarı ilə “2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsidir. Həmin planda qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ixrac siyasətində koordinasiyanın gücləndirilməsi, ixrac malları istehsalının stimullaşdırılması, ixracın infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətə nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, ixracın təşviqi və maarifləndirmə kimi vacib məsələlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Sumqayıtda Sənaye Parkının yaradılması, Gəncədə isə hazırda bu istiqamətdə işlərin aparılması rəqabətə davamlı və elmtutumlu istehsalın təmin edilməsi, başqa sözlə, qeyri-neft sektorunun inkişafı, o cümlədən qeyri-neft ixracının artırılması məqsədi daşıyır.

Yeri gəlmişkən, son illər ölkəmizdə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı xeyli artmışdır. Artıq həmin məhsullara dünya bazarlarında maraq getdikcə güclənir. Təsadüfi deyil ki, bu vacib məqama toxunan Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında demişdir: “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi proqramı icra edilir. Son illərdə bu istiqamətdə böyük addımlar atılmışdır, idxaldan asılılığımız böyük dərəcədə azalmışdır. Bu gün Azərbaycanda

bütün əsas ərzaq məhsulları istehsal edilir, bəzi məhsulların istehsalı tələbatımızı tam ödəyir, bəzi sahələrdə hələ ki, idxaldan asılıyıq. Ancaq bildiyiniz kimi, mən bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə öz fikirlərimi bildirmişdim. Bu gün də demək istəyirəm ki, Azərbaycanda bütün əsas ərzaq məhsulları tam şəkildə öz tələbatımızı təmin etməlidir. Yəni bizdə istehsal olunan ərzaq məhsulları tam şəkildə tələbatımızı təmin etməlidir. Biz buna yaxınlaşırıq və çalışmalıyıq ki, növbəti 5 il ərzində, bəlkə də ondan da tez bir müddətdə 3-cü Regional İnkişaf Proqramının icrası başa çatanda artıq ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı olan bütün məsələlər öz həllini tapsın”.

Onu da deyək ki, artıq rəqabət indeksi göstəricisini ilbəil yaxşılaşdıran Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin tərkibində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ölkəmizdə yeni istehsal sahələrində buraxılan məhsullar daxili bazarda satılan analoji xarici malları tədricən sıxışdırıb çıxarmış, hətta bəzi hallarda ixraca da yönəldilmişdir. Bu da son nəticədə daxili bazarın idxaldan asılılığının azaldılmasına imkan yaradır. Ümumiyyətlə, son vaxtlar Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının xarici bazarlara ixrac imkanlarının daha da genişləndirilməsi məqsədilə mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, ixrac mallarının istehsalı stimullaşdırılmış, ixracın infrastruktur təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Sənaye şəhərciklərinin, ixrac bazarı ölkələrində Azərbaycan ticarət evlərinin yaradılması sözügedən istiqamətdə görülən mühüm işlər sırasındadır. İxrac məhsulları arasında xam neft, neft məhsulları, təbii qaz, meyvə-tərəvəz, bitki və heyvan mənşəli piylər və yağlar, idxal məhsulları arasında qida məhsulları, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, maşın, mexanizm, elektrik avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri, onların hissələri üstünlük təşkil etmişdir.²⁴

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf

²⁴ Vaqif Bayramov, “Xalq qəzeti”. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri getdikcə genişlənir. 15.01.2014

strategiyasının prioritetlərindəndir.

Hazırda əsas hədəfimiz milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli integrasiyası, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi əsasında ölkədə əldə olunmuş dinamik inkişafın davamlılığını təmin etməkdir. 1995-ci ildən başlayaraq aparılan məqsədyönlü islahatlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitlik bərqərar olundu. 1995-2003-cü illərdə həyata keçirilmiş geniş miqyaslı iqtisadi islahatlar növbəti beş ildə əhalinin həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, regionların sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bütün bunlar yeni mərhələdə regional inkişaf sahəsində həlli tələb edilən məsələləri önə çəkmişdir. Regional inkişafda müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqlərin minimuma çatmasını tələb edirdi. Bu baxımdan ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli fərman ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”nın və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi işdə qeyd olunmalıdır. Son dövrlərdə bir neçə iqtisadi və sosial yönümlü dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında son 10 ildəki ən aktual məsələlərdən regional inkişaf proqramlarıdır. Son il ərzində bu istiqamətə 4 proqramın icrası başa çatmış, 2 proqramın icrası isə hal-hazırda davam etməkdədir. Hazırda icra olunmaqda olan proqramlar “2014-2016-cı illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”dır.

Nailiyyətlərin qazanılmasında, ölkənin hərtərəfli tərəqqisində və xüsusilə də bu inkişafın və tərəqqinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə və rola malik olan sosial infrastruktur sahələrinin özünün regionlarda formalaşdırılması və inkişafı üçün dövlətimizin başçısının 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın

(2004–2008–ci illər) xüsusi yeri və çəkisi vardır. Bu çox böyük miqyaslı sənəd son illərdə regionlarda sosial infrastruktur sahələrinin və ümumilikdə regionların kompleks sosial – iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin əsas hüquqi bazası hesab edilməkdədir. Belə ki, böyük tarixi əhəmiyyəti olan bu sənədin icrası ildən–ilə öz bəhrəsini verir və bölgələrdə yeni istehsal, emal müəssisələrinin yaradılmasında, müasir tələblərə cavab verən sosial təyinatlı obyektlərin tikilməsində, yeni iş yerlərinin açılmasında, sahibkarlığın inkişafında və ümumiyyətlə, bölgələrin ab–havasının dəyişməsində öz əksini tapır. Nəticə etibarilə isə regionlardan paytaxta axının qarşısı tədricən alınmağa başlanmışdır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi və ölkənin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi, idxalı əvəz edəcək sahələrin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə sahibkarlığın inkişafı tədbirləri ölkə iqtisadiyyatının inkişafının hazırkı mərhələsində qarşıda duran aşağıdakı öncül məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldiləcəkdir:

- regional inkişafda qeyri bərabərliyin aradan qaldırılması;
- ölkə iqtisadiyyatının səmərəli sahə strukturunun formalaşması;
- texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi;
- ölkənin ixrac potensialının səmərəli reallaşdırılması;
- qeyri-neft sektorunun inkişafı;
- məşğulluğun optimal səviyyəsinin təmin edilməsi;
- orta təbəqənin formalaşması prosesinin sürətləndirilməsi.

Göstərilən öncül məqsədlər müəyyən edilmiş prinsiplər əsasında aşağıdakı siyasət tədbirləri ilə həyata keçiriləcəkdir:

- sahibkarlığın inkişafının normativ-hüquqi bazası mütəmadi aparılacaq təhlil əsasında təkmilləşdiriləcək, bu siyasət dövlətin təsərrüfat funksiyalarının məhdudlaşdırılması, tənzimləmənin isə səmərəliliyinin artırılmasına yönəldiləcəkdir;

- sahibkarlığın, xüsusilə regional sahibkarlığın maliyyə təminatı gücləndiriləcək, bu istiqamətdə məqsədli dövlət maliyyələşməsi ilə yanaşı, alternativ maliyyə mənbələrinin daha da aktivləşdirilməsi üzrə zəruri mühit yaradılacaq, bu fəaliyyət stimullaşdırılacaq, start kapitalının formalaşması imkanları

genişləndiriləcəkdir;

- öncül sahələrdə sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş təşkilati tədbirlərin əhatə dairəsi genişləndiriləcək, müxtəlif istiqamətdə davamlı və sistemli xidmətlər göstərən təsisatlar yaradılacaqdır. O cümlədən;

- ölkənin ixrac potensialının səmərəli reallaşdırılması məqsədilə ixrac qabiliyyətli sahələr üzrə məhsul istehsalı, onun dünya bazarlarına çatdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri ilə dəstəkləyəcək İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun səmərəli fəaliyyəti təmin ediləcək;

- istehsal sahibkarlığının dəstəklənməsi üzrə dünya praktikasında müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən təşkilati modelləri (sənaye şəhərcikləri, biznes-inkubatorlar və s.) yaradılacaqdır;

- sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı sistemi təkmilləşdiriləcək, bu proses istər kəmiyyət (qeydiyyat müddətlərinin qısaldılması), istərsə də keyfiyyət (qeydiyyatdan əvvəlki, qeydiyyat və qeydiyyatdan sonrakı mərhələlərin sistem halında həyata keçirilməsi) parametrlərini özündə əks etdirəcəkdir;

- biznes subyektlərinin yaradılmış biznes mühitdən eyni dərəcədə faydalanması imkanlarını təmin edəcək rəqabət mühitinin təmini istiqamətində fəaliyyət gücləndiriləcək, səmərəli antiinhisar tənzimləmə həyata keçiriləcəkdir;

- iqtisadi tənzimləmə üsullarının tətbiqi sahəsində dövlət (büdcə gəlirlərinin formalaşması, iqtisadi təhlükəsizlik və s.), sahibkar (mənfəətin artırılması) maraqlarının cəmiyyət maraqları baxımından vahid müstəviyə gətirilməsini təmin edən tarazlı vergi, gömrük, tarif siyasəti həyata keçiriləcəkdir;

- dövlət-sahibkar dialoqu genişləndiriləcək, bu istiqamətdə səmərəli münasibətlərin institutionallaşması başa çatdırılacaq, sahibkarların ictimai ittifaqlarının yaradılması dəstəklənəcəkdir;

- mülkiyyətin, o cümlədən xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığına təminatlar gücləndiriləcək, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri təkmilləşdiriləcəkdir;

- innovasiya potensialının reallaşması üzrə sistemli tədbirlər həyata keçiriləcək, bu istiqamətin reallaşmasına ölkənin elmi, kadr potensialı cəlb ediləcəkdir;

- kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə mövcud imkanların reallaşdırılması dəstəklənəcəkdir;

- əhalinin daha geniş sosial təbəqələrinin, o cümlədən gənclərin, qadınların, əlillərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Göstərilən istiqamətlər üzrə tədbirlərinin icrası gedişinin müəyyən ediləcək göstəricilər sistemi üzrə müntəzəm olaraq monitorinqi həyata keçiriləcəkdir ki, bu da göstərilən istiqamətlərdə həyata keçiriləcək islahatların gedişini nəzarətdə saxlamağa imkan verəcəkdir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının vacib quruluş elementi kimi xarici ticarət, ümummilli iqtisadi doktrinanın tərkib komponenti kimi qalmaqda davam edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətləri nisbətən inkişaf etmiş forması olmaqla xarici ticarət ölkənin müqayisəli və rəqabət üstünlüklərinin reallaşmasına yardımçı olur, iqtisadi inkişafda beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində güclü vasitə və stimül kimi xidmət edir. Beynəlxalq ticarətin klassik və neoklassikdən müasirə qədər əsas nəzəri və praktiki konsepsiyalarının bütün spektrinin tədqiqi xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının səbəbləri, şəraiti və mənbələrini təkcə açmağa deyil, həm də respublikanın konkret tarixi-iqtisadi şəraitində onların praktiki istifadəsi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının regional xüsusiyyətləri və dünya ticarəti praktikasının bu müddəaları əsasında respublikanın xarici ticarət modelinin ilkin prinsipləri konseptual əsasları hazırlanmışdır. Onlar ölkənin resurs potensialı, kvalifikasiyalı işçi qüvvəsinin hazırlanma səviyyəsi, əlverişli geostrategiya vəziyyətlə və iqlim şəraiti ilə bağlı müqayisəli üstünlüklərinə əsaslanır. Təsadüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatların nisbətən sürətli getdiyi bir sahədir. İqtisadiyyatın düşmüş olduğu dərin böhrandan çıxması zərurəti xarici ticarətdə liberallaşmanın həyata keçirilməsini, bu sahədə totalitar rejimdən miras qalmış buxovların aradan qaldırılmasını təkidlə tələb edir. Azərbaycanla əlaqələr quran və Azərbaycana yardım edən beynəlxalq təşkilatlar da eyni tələblə çıxış edirlər. Xarici ticarətdə liberallaşma tədbirləri ilk növbədə qeyri-tarif tənzimləmələrinin bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasına,

inzibati amirlik amillərinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdir. Qeyri-tarif tənzimləmələri sahəsində Respublika prezidenti tərəfindən bir sıra fərmanlar və sərəncamlar qəbul edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı - 13 avqust 1992-ci il; “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı - 15 mart 1993-cü il; “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı - 24 iyun 1997-ci il.

Azərbaycanın ixracının genişləndirilməsi və stimullaşdırılmasını, xarici ticarətini və gömrük sərhədini tənzimləyən aşağıdakı normativ sənədləri sadalamaq olar:

- "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 21 oktyabr 1994-cü il;
- “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğvi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 iyun 1995;
- “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 20 iyun 1995-ci il;
- “Gömrük Tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qüvvəyə minməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı, 20 iyun 1995-ci il;
- “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin gömrük qanunvericiliklərinin Əsasları haqqında” Qərarın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı 12 sentyabr 1995-ci il
- "Xarici ticarət arbitrajı haqqında" Avropa Konvensiyasına qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 31 may 1996-cı il
- “Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 iyun 1997-ci il;
- “Azərbaycan Respublikasının ixrac-idخال əməliyyatları üzrə gömrük

rüsumlarının dərəcələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 16 iyun 1997-ci il;

- “Avropa Birliyi ilə Azərbaycan Respublikası arasında ticarət və ticarət ilə əlaqədar məsələlər haqqında aralıq sazişinin və ona əlavə olunan Azərbaycan Respublikasının keçmiş SSRİ Respublikalarına verdiyi üstünlüklərin indikativ siyahısı haqqında sazişlər, inzibati orqanlar arasında gömrük məsələləri üzrə qarşılıqlı köməklik haqqında protokol və yekun aktının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 17 fevral 1998-ci ;

- “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 22 aprel 1998-ci;

- «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 11 dekabr 1998;

- "Beynəlxalq arbitraj haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 18 noyabr 1999-cu il;

- “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 6 iyun 2000-ci il;

- «Konteynerlərə aid Gömrük Konvensiyası»na Azərbaycan Respublikasının qoşulması barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 12 dekabr 2000 – ci il;

- “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 12 aprel 2001-ci il ;

- “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 oktyabr 2004-cü il;

Respublikada xarici investorların maraqlarının və həmçinin yerli sahibkarların müdafiəsi üçün aşağıdakı aktları misal göstərmək olar:

- «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, 15.01.92;

- «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu, 7

aprel 1992-ci il;

- Azərbaycan Respublikası xarici investisiyalar agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 27 mart 2000-ci il;

- “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 13 mart 1996-cı il və 2001-ci il 12 oktyabr dəyişikliklərlə;

- “Xarici ticarət arbitrajı haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulmaq barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 13 may 1996-cı il.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının bir çox xarici dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq haqqında müqavilələri də vardır.

Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından səmərəli istifadə edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında xarici iqtisadi fəaliyyətdə lazımı intizam və qayda yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının ixracat potensialından istifadə edilməsinin qaydalarını müəyyən edir. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında aşağıdakılar göstərilir:

“Ölkənin xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin daha da liberallaşdırılması və genişləndirilməsi, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən müasir qaydaların müəyyən edilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları təsdiq olunsun.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 dekabr 1996-cı il tarixli 520 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi Qaydaları» qüvvədən düşmüş hesab edilsin.”

Beləliklə, göründüyü kimi, kifayət qədər hərtərəfli və əhatəli hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Bütün bu qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq - iqtisadi, sosial - mədəni və s. əlaqələri çox genişdir. Bu əlaqələrin tənzimlənməsi üçün isə hüquqi baza olduqca genişdir.

“İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət orqanları tərəfindən ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını və ixrac

nəzarətinə düşən malların (işlərin, xidmətlərin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin) Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir. Qanunun 4 – cü maddəsində ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsinin məqsədləri və prinsipləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının siyasi, hərbi və iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı kütləvi qırğın və başqa növ silahların yayılmaması barədə dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklərə riayət edilməsi;
- kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması rejimi çərçivəsində nəzarətə düşən malın (işin, xidmətin, əqli fəaliyyətin nəticələrinin) son istifadəçisinin, aralıq tərəflərin və texnologiya səviyyəsinin yoxlanılması;
- ixrac nəzarəti haqqında qanunvericiliyə, habelə ixrac nəzarəti siyasətinin aparılmasına dair məlumatların açıqlığı.

Qanunun 6–cı maddəsində ixrac nəzarətinə düşən malların (işlərin, xidmətlərin əqli fəaliyyətin nəticələrinin) siyahısının Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və təsdiq edilməsi göstərilmişdir.

Respublikada aparılan iqtisadi islahatlardan Dövlət Gömrük Komitəsi də kənarda qalmamışdır, belə ki, Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin qanunvericilik bazasının yaradılmasına başlanılmış və inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki təcrübəsindən istifadə edilərək beynəlxalq standartlara cavab verən «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində gömrük tarif tənzimlənməsi mühüm yer tutur. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında gömrük tarif tənzimlənməsi «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq aparılır. Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi dedikdə respublikanın gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu

dərəcələrinin məcmusu başa düşülür. «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Respublikada daxili bazarla səmərəli əlaqəsini təmin etməklə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi olan gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi, həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçən mallardan rüsum tutulması qaydalarının müəyyən edir. Gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- Valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üsulları və onların tətbiqi qaydaları hal hazırda qüvvədə olan «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. «Tarif və Ticarət üzrə Baş Səzış»in «Gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə» VII maddəsinə uyğun olaraq və «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması və çıxılması üsulları ilə;
- ehtiyat üsulu ilə;

Ümumiyyətlə beynəlxalq aləmdə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələrini müəyyən edərkən aşağıdakı mülahizələr rəhbər tutulur. Bir qayda olaraq əmtəə qrupları üzrə ortaq məxrəcə gətirilmiş, daxili (topdan satış) və dünya qiymətləri

arasındakı fərq nəzərə alınır. Sonra, adətən idxal rüsum dərəcələri aşağıdakı meyarlar üzrə dəqiqləşdirilir:

- bütövlükdə dövlətin iqtisadi maraqları;
- milli istehsalçı və istehlakçıların mənafeləri;
- əmtəə idxalına ölkə iqtisadiyyatının təlabatı;
- idxalın ölkədaxili istehsal ilə əvəz edilməsi imkanı və məqsədəuyğunluğu;
- birbaşa əlaqələrin, istehsal kooperasiyasının saxlanması maraqları;
- emal dərəcəsindən asılı olaraq mal idxalının həvəsləndirilməsi və ya qarşısının alınması;
- xammal və onun komponentlərinin idxalına güzəştlər etməklə ixrac təyinatlı malların istehsalına yardım edilməsi;
- bəzi malların idxalının məhdudlaşdırılmasının və ya onların idxalı ilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasının məqsədəuyğunluğu;
- dövlətlərarası ticarət danışıqları zamanı qarşılıqlı güzəşt almaq üçün rüsumların səviyyəsi ilə manevr etmək imkanı.

Yuxarıda göstərdiyimiz gömrük tariflərinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan meyarlar nəzərə alınmaqla və bir sıra dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edilməklə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi» layihəsi Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında ixrac-idخال əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında» 12 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» harmonik sistem üzrə qurulmuş və 97 mal qrupunu əhatə etmişdir. Bu da beynəlxalq təcrübəyə və standartlara tam cavab verməklə yanaşı tarif sistemində şəffaflıq yaratmışdır. «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi» respublikada iqtisadi artım, müəssisələrin bərabərhüquqlu rəqabət əsasında inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Qeyd etmək istərdim ki, 2001-ci ildə yeni Tarif sisteminin qəbul edilməsi gömrük orqanlarının iqtisadi yönümdə fəaliyyətində tamamilə yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Bu da onunla əlaqədar idi ki, artıq respublikada qeyri-neft

sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı baş verir və bu inkişafın normal həyata keçirilməsi üçün fiksəl sektor real sektora öz köməkliyini göstərməlidir. Bu baxımdan gömrük orqanlarının üzərinə müəyyən vəzifələr düşürdü. Bu vəzifələrdən biri respublika daxilində qeyri neft sektorunda istehsal edilən məhsulların daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin təmin olunması və onların xarici bazara çıxarılmasının stimullaşdırılmasıdır.

Artıq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli 80 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş yeni Tarif sistemi ölkə daxilində yerli istehsalçıların məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində maksimum dərəcədə yardım göstərir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Lakin onun miqyası, forma və metodları hər bir ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, ölkənin muasir dünyada yerinə və roluna, habelə dövlətin xarici və daxili siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında biznesin idarə olunması sahəsində kadrların ixtisasının artırılması üzrə Almaniyanın Federal İqtisadiyyat və Texnologiyalar Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi arasında Memorandum imzalanmışdır. Memorandum çərçivəsində "Azərbaycan Respublikasında biznesin idarə olunması sahəsində kadrların ixtisasının artırılması üzrə Almaniya-Azərbaycan ikitərəfli Proqramı"nın icrası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Bakı Biznes Tədris Mərkəzinə və Almaniyanın Federal İqtisadiyyat və Texnologiyalar Nazirliyinin "GİZ" təşkilatına həvalə edilmişdir. Sənədə əsasən, Azərbaycanın özəl sektorunda biznesin idarə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən kadrların Almaniya-da tədris və təcrübə keçməsinə, onların beynəlxalq təcrübə toplanmasına, alman şirkətləri ilə birbaşa əlaqələrin qurulmasına, peşəkar və mədəni dünyagörüşlərinin artırılmasına şərait yaratmaqdır.

Bakı Biznes Tədris Mərkəzinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı strateji məqsədlərdə formalaşdırılmışdır:

- Bakı şəhərində və regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin, sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlamaq istəyənlərin maarifləndirilməsi, onlara zəruri nəzəri biliklərin və beynəlxalq təcrübənin, vərdişlərin və bacarıqların aşılınması istiqamətində sistemli, planlı və davamlı fəaliyyətin təşkili və həyata keçirilməsi;

- Sahibkarlıq subyektlərinə tədris-metodiki, innovasiya və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin forması və aparılması qaydası haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə 2011-ci il 15 fevral tarixli Fərmanına əsasən 1 may 2011-ci il tarixindən müəyyən olunmuş qaydada reallaşdırılan hər bir dövlət nəzarət tədbirinin reyestrdə qeydiyyatla alınması eyni vaxtda bir sahibkarlıq subyektində müxtəlif yoxlamaların aparılmasının qarşısının alınmasına, konkret məsələ üzrə aparılan araşdırmaların tezliyinə nəzarət etməyə, həmçinin sahibkarlıq subyektlərinin öncədən aparılacaq yoxlama və 5 iş günü müddətində reallaşdırmış nəzarət tədbirinin nəticələri haqqında məlumatlanmasına şərait yaradır. Digər tərəfdən isə hər 3 aydan bir sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar barədə, reyestrdə qeydiyyatla alınmış məlumatlar üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Nazirlər Kabinetinə hesabatın təqdim olunması dövlət orqanlarının bu sahədəki fəaliyyətinə nəzarəti təmin edir. Sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların uçotunun aparılmasının səmərəliliyini artırmaq məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 13 dekabr 2002-ci il tarixli 196 nömrəli Qərarı ilə "Nəzarət Kitabçası" haqqında Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Sənədə əsasən sahibkarlıq subyektlərində yoxlamalar Nəzarət Kitabçasında qeydiyyat aparıldıqdan sonra başlaya bilər və yoxlamanın sonunda yoxlama ilə bağlı müvafiq məlumatlar tam şəkildə Kitabçaya yazılmalıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyun 2011-ci il tarixli 97 nömrəli Qərarı ilə "Nəzarət kitabçası" haqqında Əsasnamə"yə edilmiş düzəlişlərə əsasən sahibkarlıq sahəsində aparılan hər bir yoxlama sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrində (www.yoxlama.gov.az) qeydiyyatla alındıqdan sonra həyata keçirilə bilər. Yoxlamanın keçirilməsi üçün yoxlayıcı

orqanın vəzifəli şəxsi yoxlamanın qeydiyyatata alınması barədə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrindən çıxarışı sahibkarlıq fəaliyyəti subyektinə təqdim etməlidir. Həmçinin Nəzarət Kitabçalarında "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrində yoxlamanın kodu"nun qeyd edilməsi təsbit olunmuşdur.

Sahibkarlıq sahəsində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə indiyədək bir çox qanunlar qəbul olunmuşdur. Sahibkarlığın inkişafına töhfə verən belə qanunlardan biri də 2013-cü ilin 2 iyul tarixində qəbul olunmuş "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanunda sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların məqsəd və prinsipləri, təşkili və aparılması qaydaları, yoxlayıcı orqanların və vəzifəli şəxslərin hüquq və vəzifələri, sahibkarların hüquq və maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb. Qanunun əsas məqsədi sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid qaydalarının müəyyən edilməsi və yoxlamaların aparılması zamanı sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınmasıdır. Ölkə ərazisində aparılan bütün növ yoxlama tədbirləri (araşdırma, müayinə, monitorinq, müşahidə, nəzarət, reyid və s.) yalnız bu qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada, əvvəlcədən vahid məlumat reyestrində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılmalıdır. "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda yoxlamaların məqsəd və prinsipləri aydın şəkildə müəyyən olunmuşdur. Belə ki, yoxlamaların məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinə dair məcburi tələblərə riayət olunmasının təmin edilməsi, o cümlədən bu sahədə yoxlayıcı orqan tərəfindən sahibkarlara kömək göstərilməsi yolu ilə insanların həyat və ya sağlamlığının, ətraf mühitin və dövlətin əmlak maraqlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Qanun pozuntularının qarşısının alınmasının cəzalandırılmadan üstünlüyü, yoxlamanın qabaqlayıcı və profilaktik xarakter daşması, eyni yoxlama predmetinin bir neçə yoxlayıcı orqan tərəfindən yoxlanılmaması Qanunun əsas prinsipləri sırasındadır. Yoxlayıcı orqanlar tərəfindən bir-birinin səlahiyyətlərini təkrarlayan yoxlamaların aparılmasının qarşısının alınması məqsədilə Qanunda

yoxlayıcı orqanların siyahısının müəyyənləşdirilməsi və təsdiq edilməsi nəzərdə tutulur. Qanunda ilk dəfə olaraq yoxlayıcı orqanın sahibkarlara məsləhət xidmətləri göstərməsi, yoxlamaların risk qiymətləndirilməsi prinsipi əsasında təyin edilməsi, yoxlamaların elektron uçotu və yoxlamalar həyata keçirilərkən yoxlama suallarının siyahısının tətbiqi nəzərdə tutulur. Belə ki, Qanunda sahibkarların risk qrupları üzrə bölgüsü (yüksək, orta və aşağı riskli) öz əksini tapıb ki, sahibkarlıq subyektlərində yoxlamalar məhz həmin bölgüyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Yüksək risk qrupuna aid sahibkarlara münasibətdə yoxlamalar ildə bir dəfədən çox olmayaraq, orta risk qrupuna aid olanlarda iki ildə bir dəfədən çox olmayaraq, aşağı risk qrupuna aid sahibkarlıq subyektlərində isə üç ildə bir dəfədən çox olmayaraq aparılır. Qanuna əsasən, hər bir yoxlayıcı orqan tərəfindən internet saytında yoxlama zamanı cavab verilməli olan sualların siyahısı dərc edilməlidir. Bu isə sahibkarın əvvəlcədən ondan nələr tələb olunduğunu bilməsinə imkan verəcək. Qanunda, həmçinin, sahibkarlar üçün onları maraqlandıran suallara cavab almaq imkanı nəzərdə tutulur. Belə ki, yeni qanuna əsasən, hər bir yoxlayıcı orqanda "qaynar telefon xətti" müəyyən edilməlidir. Digər tərəfdən, "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Qanun sahibkarların yoxlayıcı orqanların mütəxəssislərini öz obyektlərinə dəvət etməsinə imkan yaradır. Qanunda bu maddənin öz əksini tapması bir növ sahibkara yardım xarakteri daşıyır və sahibkarı gələcək qanun pozuntularından sığortalayır. Qanunda yoxlamaların plan üzrə və plandankənar formaları nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, qanunda plandankənar yoxlamaların əsasları konkretləşdirilib və bu, yoxlamaların sayının azaldılmasına xidmət edir. Plan üzrə yoxlamanın müddəti iri sahibkarlara münasibətdə 10 iş günündən, orta və kiçik sahibkarlara münasibətdə isə 5 iş günündən artıq olmamaqla aparılır. Plandankənar yoxlama isə müvafiq olaraq iri sahibkarlara münasibətdə 5 iş günündən, orta və kiçik sahibkarlara münasibətdə isə 3 iş günündən artıq olmamalıdır. Bu da sahibkarların yoxlamalara sərf etdikləri vaxtın minimuma endirilməsinə yönəlib. Plandankənar yoxlamalar yoxlayıcı orqanın istəyi ilə yox, məhz konkret qanunun tələb etdiyi hallarda keçirilə bilər. Həmçinin Qanunda yoxlayıcı orqanların fəaliyyətində şəffaflığın və hesabatlılığın

daha da artırılması məqsədi ilə yoxlayıcıların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və yoxlayıcı orqanın müvafiq məlumatlar göstərilməklə ildə bir dəfə hesabatın verməsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Qanunun qüvvəyə minməsi ilə bağlı 28 avqust 2013-cü il tarixli Fərmanı ilə Qanunun səmərəli və işlək tətbiqi mexanizminin formalaşdırılması məqsədilə müvafiq normativ-hüquqi sənədlər hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 may 2014-cü il tarixli 142 nömrəli qərarı ilə "Məhsul nümunələrinin götürülməsi ilə bağlı yoxlayıcı orqanın çəkdiyi xərclərin sahibkar tərəfindən əvəzinin ödənilməsi Qaydaları və müddətləri" və 12 may 2014-cü il tarixli 143 nömrəli qərarı ilə "Yoxlama suallarının siyahısının forması və tətbiqi Qaydası" təsdiq edilmişdir.

Azərbaycanda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, ən yaxşı beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, təhlillər aparılmış və onun ölkəmizdə tətbiqi üçün ilk olaraq normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

"Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 14 aprel tarixli Qanunu qüvvəyə minmiş və bu qanunun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2009-cu il 3 iyun tarixli Fərman imzalanmışdır. Fərmanda ölkədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət siyasətinin Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, qeyd olunan Fərmanın icrasını təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 16 iyun tarixli Sərəncamında İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə mühüm tapşırıqlar verilmişdir.

Bu Fərman və Sərəncamlarda verilmiş tapşırıqların icrası istiqamətində 2010-cu ildə də işlər davam etdirilmişdir. Belə ki, "Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentlərinin fəaliyyəti haqqında hesabat-statistik məlumatların alınması, onların fəaliyyətinə monitorinqin həyata keçirilməsi Qaydası", "Operator tərəfindən xüsusi iqtisadi zonanın inkişafı və fəaliyyəti barədə onun administrasiyasına hesabatların, o cümlədən kənar audit hesabatlarının təqdim olunma Qaydası", "Xüsusi iqtisadi

zonada fəaliyyət göstərmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərlə operator arasında bağlanan niyyət sazişinin nümunəvi forması", "Xüsusi iqtisadi zonanın rezidenti ilə operatoru arasında bağlanan sazişin nümunəvi forması", "Xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası ilə operator arasında bağlanan xüsusi iqtisadi zonada dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahəsinin icarə müqaviləsinin nümunəvi forması hazırlanmış və Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Bu gün Azərbaycana dünyanın 100-dən çox ölkəsindən mal idxal olunur. Bu malların əksəriyyəti Azərbaycanda istehsal olunan mallara anoloqu olan mallardır və ya istehlak təlabatı və keyfiyyəti baxımından ona yaxındır. Hətta həmin malların Azərbaycanda istehsalı mümkündür. Bir çox hallarda idxal malları yerli istehsal mallarına rəqabət yaradır. Belə mallara idxal gömrük rüsumları dünya və milli xərclər, qiymətlər nisbəti nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Bu isə mal qrupları və növləri üzrə rüsum dərəcələrini diferensiallaşdırmağa imkan verir. Gömrük- tarif siyasətini ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərdən və iqtisadi siyasətdən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Bu siyasət iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir və gömrük orqanları onun işlənilib hazırlanmasında bilavasitə iştirak edir və bu siyasəti həyata keçirir. Düzgün gömrük tarif siyasəti ölkədə yeni istehsal potensialı yaradır. Təcrübə göstərir ki, bu cür siyasət Azərbaycanda da öz bəhrəsini verir. Belə ki, ötən son illərdə ərzaq məhsullarına təlabatın əhəmiyyətli bir hissəsi artıq daxili istehsal hesabına ödənilir. Deməli, daxili istehsalda əsas istehsal fondları yeniləşib, ölkəyə yeni avadanlıq, yeni texnologiya gətirilib. Belə hesab etmək olar ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi tədbirlərindən başlanmış bu uğurlu siyasət davam etdirilməli, iqtisadiyyatın mühüm sahələri diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanda dövlət səviyyəsində reallaşdırılan bir sıra zəruri tədbirlər, strateji məhsulların idxalında və ixracında bütün fiziki və hüquqi şəxslərin bərabər hüquqlarının təmin olunması və inhisarçılığın qarşısının alınması istiqamətində görülən işlər, daxili bazarın marketinqinin düzgün qurulması, gömrük əlaqələrinin sadələşdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılması, eləcə də əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və s. məsələlər, şübhəsiz, xarici iqtisadi əlaqələrin həcmnin və coğrafiyasının bir qədər də genişlənməsinə səbəb olacaqdır. Bundan başqa, 2020-ci

ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasında qeyri-neft sektorunun həcmnin adambaşına 1000 ABŞ dollarına və yaxud ümumilikdə 10 milyard dollara qədər artacağı hədəf olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, 2020-ci ildə ölkəmizin qeyri-neft ixracının ümumi idxala bərabər olacağı da proqnozlaşdırılır. Bu isə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində, neft hasilatının tükəndiyi dövrdə ticarət saldosundakı üstünlüyün qorunub saxlanmasında müsbət rol oynayacaqdır.

3.2 Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ümumilikdə ölkədə ixracın formalaşdırılması və inkişafı aşağıdakı strateji istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- ixrac potensialının formalaşdırılması və inkişafı, bonus siteminin (subsidiya və digər vasitələrlə hazır məhsul ixracının genişləndirilməsi) tətbiqi ilə ixrac strukturunun müntəzəm olaraq dəyişdirilməsi;
- xarici bazarlarda Azərbaycan müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi;
- texniki modernləşdirmə məqsədilə xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi;
- ixrac potensialının formalaşdırılması və inkişafının zəruriliyi ixrac strukturunda dəyişikliklər (xammal ixracından yarımfabrikatlara, sonra isə dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli malların ixracına keçilməsi) edilməsini şərtləndirir;
- milli iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərinin stimullaşdırılması.

Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi proqramı ixracın mövcud quruluşunun əsaslı dəyişdirilməsi şərti ilə mal və xidmətlər ixracının həcmi kəskin artırmağı nəzərdə tutmalıdır. Bu zaman yerli sahibkarlığın, əlaxüsüs orta və kiçik biznesin fəal iştirakı və Azərbaycanda iri beynəlxalq korporasiyaların yaradılması

üçün şərait təmin olunmalıdır. Strateji iqtisadi mənafe baxımından ixracın əsasən milli valyuta ilə aparılması məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Belə olan halda manatın dönərliliyinin təmin olunması asanlaşır.

İxracın mövcud quruluşu sahə baxımından qənaətbəxş deyil. Az elmtutumlu sənaye məhsulu və əsas etibarilə də xammal və yarımfabrikat kənd təsərrüfatı məhsulları bizim ixarcın əsas hissəsini, təxminən 90%-dən də çoxunu təşkil edir. Azərbaycanda elektronika və elektrotexnika sənayesi, o cümlədən mürəkkəb məişət texnikası sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün istinad nöqtələri vardır.

Hərbi sənaye kompleksi müəssisələrinin elmi və təcrübi-texnoloji potensialı bu sahələri tez və az xərclə müasir texnologiya və menecment ilə təmin etməklə öz sahələrində region və dünya miqyaslı aparıcı müəssisələrə çevirməyə imkan verir.

Azərbaycanın ixrac potensialında aqrar-sənaye məhsulları xüsusi yer tutur. Kənd təsərrüfatında yaranmış ənənçilik, təbii iqlim şəraiti və bərpa oluna bilmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bir sıra məhsulların, məsələn pambıq məhlicə və ipliği, barama, üzüm və çərab məhsulları, tez yetişən tərəvəz və bostan məhsulları ixracının artırılması ölkəyə xeyli valyuta gətirə bilər. Çünki, tarixən yuxarıda sadalanan sahələr Azərbaycanı həm keçmiş ittifaqda, həm də dünya səviyyəsində tanıdan sahələr olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ ki, hazır məhsul ixracında məhdud imkanlara malikdir. Demək olar ki, respublikanın sata bildiyi məhsullarının hamısı dünya bazırında kifayət qədərdir. Belə halda çevik marketinq taktikası, aşağı kontrakt qiymətləri, dünya standartlarına və yüksək keyfiyyətə malik olma kimi müəyyən şərtlər daxilində ayrı-ayrı məhsulların (maşınqayırma və yüngül sənaye, məişət texnikası məhsulları və s.) bazara çıxarılmasına stavka edilə bilər. İndiki vəziyyətdə hazır məhsul ixracının genişlənməsində əsas maneə sənayedə emal sahəsinin çox zəif olmasıdır. Beləki, hələ 1990-cı ildə maşınqayırma sahələrinin ixracının yalnız 12%-i dünya standartları səviyyəsində idi. İxracın kifayət qədər inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri kapital yığıcı prosesinin xüsusiyyətidir. Əksər müəssisələr, o cümlədən xarici investisiyalı müəssisələr istehsal sahəsində deyil, əsasən vasitəçilik fəaliyyətinə üstünlük verirlər. Bu isə ilk növbədə onunla

bağlıdır ki, bu sahələrdə kapital daha çox dınərlidir. Kifayət qədər ciddi səbəblərdən biri də respublika əhalisinin mühafizəkar mentalitetliyi. 70 illik kommunizm dövründə xüsusi sahibkarlıq təşəbbüskarlığı boğulmuş, indi onun bərpası üçün isə qüvvə və müəyyən vaxt tələb olunur.

İxrac potensialının artırılmasının Azərbaycan üçün ən əlverişli istiqamətlərindən biri də xidmət sahəsi ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya üzrə bu sahənin payı ixracda 30%-ə yaxın təşkil edir. Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi-nəqliyyat imkanlarının nə qədər böyük olduğunu nəzərə alsaq, burada milyonlarla turist-tranzit səyyahların qəbul edilməsi imkanlarından təcili və geniş istifadə olunması zəruridir. Bizim fikrimizcə, bu sahənin inkişafı dünya standartlarına cavab verən mehmanxana və istirahət evləri, sanatoriya və pansionatlar tikintisi, aeroport və nəqliyyat xətlərinin salınması, tranzit yüklər üçün iri konsiqnasiya anbarları tikilməsi və s. kimi tədbirlər, xidmət sahəsini Azərbaycan ixracının ən effektiv sahələrindən birinə çevirə biləcəkdir.

Bütün bunlar investisiya axını üçün lazımi institusional şərait yaratmaqla bir sıra sənaye sahələrinin rekonstruksiyası üçün maddi-texniki bazaya çevriləcəkdir.

Dövlətin maliyyə imkanlarını nəzərə alaraq ixracın stimullaşdırılması üzrə ölkənin iqtisadi siyasəti aşağıdakıları əhatə etməlidir:

a) kapitalın cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqla və resursların səmərəli bölgüsü ilə istehsal investisiyaları qarşısında mövcud olan maneələr aradan qaldırılmalı;

b) ayrı-ayrı sənaye sahələri üçün gömrük siyasəti vasitələrinin köməyi ilə optimal rəqabətqabiliyyətli rejimin yaradılması.

Bununla əlaqədar milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının rəşional istifadəsi məqsədilə regional və sahə proqramlarının hazırlanması zərurəti meydana çıxır. Onun işlənməsi yalnız dövlət strukturları deyil, yerli sahibkarlar, xarici investorlar, texniki yardım çərçivəsində ekspertlərin, beynəlxalq təşkilatların iştirakı vacibdir. Dəqiq proqram və layihələrin mövcudluğu Azərbaycan bazarının xarici investorlar üçün cəlbedici olmasının əsas şərtlərindən biridir.

Buna görə də xarici bazara rəqabətə davamlı məhsulla çıxmaq iqtidarında olan

sahələrə dövlət yardımı olunmalıdır. Bu yardım birbaşa yolla daha doğrusu dotasiya, güzəştli kredit və s. verilməsi yolu ilə və ya dolayı yəni, vergi güzəştlərinin, ixrac sığortalanmasının, ixraca görə mükafatların və s. tətbiqi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn, ixrac yönümlü müəssisələr üçün kadr hazırlığını dövlət öz üzərinə götürə bilər, həmin müəssisələrin xaricdə fəaliyyəti üçün zəruri siyasi və iqtisadi şərtlər müəyyənləşdirə bilər. Lakin burada artıq başqa bir problem ortaya çıxır. Belə ki hələ də ölkədə həm ölkə xaricində, həm də ölkə daxilində milli istehsalçıların maraqlarının müdafiəsini təmin edə biləcək qanun mövcud deyildir. Bu hələ də ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində tam formalaşmış siyasətin olmaması, xarici bazarda ölkə maraqlarının müəyyən olunmaması və uyğun olaraq xarici iqtisadi strategiyanın formalaşdırılmaması ilə izah edilir.

Pozitiv tendensiya kimi Azərbaycan Respublikasının ixrac dövriyyəsində özəl sektorun payının yaranması və artmasının qeyd etmək olar. Bu bazar münasibətlərinə keçidl şərtləri, həmçinin həm kənd təsərrüfatı həm də sənaye sahəsində milli sahibkarlığın formalaşması ilə qanunauyğunluq təşkil edir. Bununla yanaşı bazar münasibətlərinin asta tepm ilə inkişafı, daxili istehsalla yanaşı özəl sektor tərəfindən ixracın genişləndirilməsinə ləngidir. Müxtəlif mülkiyyətçilərin hüquq bərabərliyi haqqında qanunun mövcudluğuna baxmayaraq, hələ də xarici bazara çıxmağa çalışan ayrı-ayrı özəl firma və müəssisələr arasında diskriminasiya qalmaqdadır.

İxrac imkanlarının genişləndirilməsi və ixracın stimullaşdırılması problemi ilə yanaşı respublikada idxal siyasətinə yanaşmaya da diqqət göstərilməsi zəruridir. Belə ki idxal ölkənin ümumi xarici iqtisadi strategiyasında kifayət qədər vacib rol oynayır. Praktiki olaraq idxal sahəsindəki dövlət siyasəti ölkənin daxili iqtisadi siyasəti ilə sıx bağlı olaraq onun ümumi iqtisadi inkişaf [strategiyasını](#) əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında idxalın strukturunun analizi idxalda yeyinti məhsullarının və istehlak mallarının daha yüksək paya malik olduğunu görməyə imkan verir. Lakin kifayət qədər aydındır ki, tərkibində əhəmiyyətli hissəni istehsal vasitələrindən, daha doğrusu ayrı-ayrı müasir maşın və avadanlıqlardan ibarət olan idxal strukturu daha effektiv hesab olunur. Təbiidir ki, idxal mövcud strukturu ümumi ölkə iqtisadiyyatındakı çətin vəziyyətlə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatının zəifliyi, yüngül və

yeyinti sənayesinin geriliyi məhz bu məhsulların idxalda yüksək paya malik olmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də idxalın təkmilləşdirilməsi ölkədəki ümumi iqtisadi vəziyyəti dəyişmədən, daha doğrusu daxili istehlakın və ümumiyyətlə istehsalın strukturunu inkişaf etdirmədən mümkün deyil. Bununla yanaşı idxalın və onun [strukturunun](#) inkişaf etdirilməsinin tam daxili problemləri də mövcuddur. Belə ki hazırda mövcud olan qeyri-rasional idxal strukturu özü də ölkənin istehlak bazarının tələblərinə uyğun gəlmir. Ölkədə mövcud olan vergi və gömrük tarifi sistemi ölkə ərazisinə yüksək keyfiyyətli məhsul gətirilməsinə maneçilik törədir. Bu mövcud şərait bir tərəfdən daxili istehsal bazarını məhv edir, digər tərəfdən isə aşağı və qeyri-rasional istehlakın formalaşmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional iqtisadi birlik və təşkilatlar ilə əməkdaşlığı zərurətdən doğmuşdur və hazırda ölkə üçün həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dividendlər gətirməklə onun iqtisadiyyatının dirçəldilməsində və struktur yenidənqurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Aparılan təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq və dünya təcrübəsini nəzərə alaraq belə bir qənaətdə gəlinir ki, hazırda Azərbaycanda davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, iqtisadiyyatın struktur yeni- dənqurulması və dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasının sürətləndirilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından beynəlxalq və regional iqtisadi birlik və təşkilatlarla əməkdaşlığın potensial imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması üçün ölkədə bu sahədə aparılan siyasətin aşağıdakı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi məqsəduyğundur:

- alınmış kreditlərin layihələr üzrə məqsədyönlü istifadə olunmasına operativ nəzarətin gücləndirilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan sahələrə texniki və maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında beynəlxalq və regional maliyyə təşkilatları ilə razılaşmalar əldə edilməsi;
- istehsal, xidmət və bazar infrastruktur sahələrinin dünya standartları əsasında modernləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq və regional maliyyə təşkilatlarının imkanlarından maksimum yararlanmaq;

- ölkənin Abşeron iqtisadi rayonu ilə yanaşı digər rayonlarında da iqtisadi həyatı canlandırmaq üçün bu rayonlarda səmərəli istehsal sahələrini müəyyənləşdirmək və bu sahələrə kreditlər cəlb etmək məqsədi ilə beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə məqsədyönlü iş aparılması;

- əhalinin sosial müdafiəsi və digər bu kimi sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə müvafiq proqramlar üzrə əməkdaşlığın gücləndirilməsi;

- İİB və Küveyt Fondunun güzəştli kreditlərini daha çox cəlb etmək məqsədi ilə bu qurumlarla əməkdaşlığın məqsədyönlü şəkildə genişləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatında mövcud maddi-texniki geriliyi və maliyyə çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatının İnkişafının Beynəlxalq Fondu ilə əməkdaşlığın daha geniş formalaşdırılması;

- ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə ciddi zərbə vura biləcək ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün ekoloji layihələrin işlənilib hazırlanması və AYİB-ə təqdim edilməsi;

- beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıqda mövcud olan bürokratik maneələrin aradan qaldırılması;

- beynəlxalq və regional maliyyə-kredit institutlarından, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq səviyyəli kommersiya banklarından alınan kreditlər və digər maliyyə yardımlarının strateji istiqamətlərə yönəldilməsi.

Həm dünya ölkələrinin təcrübəsi, həm də həll edilməli olan məsələlərin mürəkkəbliyi ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin kompleks və mərhələli xarakter daşmasını tələb edir. Fikrimizcə, bu sistem, hər şeydən əvvəl, ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasında duran prinsiplərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, onun üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidirsə, digər vacib şərt sahibkarlıq qurumlarının, ölkə təsərrüfatının tənzimlənməsi prosesinə yaxından cəlb edilməsidir. Dövlət hakimiyyət orqanları ilə sahibkarlıq təşkilatları arasında bu cür əməkdaşlıq

xarici iqtisadi siyasət müstəvisində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülməli olan tədbirlər arasında ixrac olunan məhsulların və xidmətlərin qiymətləri üzərində nəzarət mexanizminin gücləndirilməsini də göstərmək olar. Həmin mexanizm əsasən iki vəzifənin həllinə ölkənin valyuta mədaxilinin artırılmasına və yerli istehsalçıların dempinqdə günahlandırılmasına yol verilməməsinə yönəldilməlidir. Daxili bazarın selektiv müdafiəsi strategiyasının həyata keçirilməsi istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və idxalçıların lobbiciliyinə qarşı təsir göstərilməsi vəzifələrinin həllinə istiqamətlənmiş aşağıdakı bir sıra prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- daxili bazarın tarif müdafiəsinin tətbiqi qaydalarının maksimal unifikasiyası, tarif dərəcələrinin (səviyyəsinin) dəyişdirilməsinin istehsalçılar, idxalçılar və investorlar üçün aydın olan dəqiq və şəffaf prosedurunun müəyyən edilməsi;

- xarici rəqabətdən qorunan yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini artırmalarına görə məsuliyyəti, başqa sözlə desək, həmin istehsalçıların tarif müdafiəsi səviyyəsinin yalnız müvafiq yenidənqurma işlərini həyata keçirmələrinə dair götürdүkləri öhdəliklərindən asılı olaraq gücləndirilməsi. Aparılan təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq və konkret şəraitin tələblərini və mütərəqqi dünya təcrübəsini nəzərə alaraq bu qənaəətə gəlinir ki, hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sisteminin hüquqi-normativ bazasının bu fəaliyyətin bütün istiqamətlərini əhatə etməsi baxımından təkmilləşdirilməsi. Bu baxımdan, xüsusilə xidmət sahələri və işçi qüvvəsinin miqrasiyası üzrə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin hüquqi-normativ bazasının inkişaf etdirilməsi çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin sistemliliyini təmin etmək üçün bu sahə ilə bilavasitə əlaqədar olan qanunların və digər normativ hüquqi sənədlərin müxtəlif dövrlərdə qəbul edilməsi ilə şərtlənən bəzi uyğunsuzluqları və bu sahədə müəyyən boşluqların olmasını nəzərə almaqla,

yenidən nəzərdən keçirilməsinə və tamamlanaraq vahid toplu halına salınmasına ehtiyac duyulur;²⁵

- xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən təşkilati-idarəetmə strukturların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsinin gücləndirilməsi;

- xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi vasitələrə üstünlük verilməklə yanaşı, yeri gəldikcə inzibati vasitələrdən də dünya təcrübəsində yol verilən hallarda, hədlərdə və müvafiq qaydaları gözləməklə çəkinmədən istifadə edilməsi;

- idxalın gömrük-tarif tənzimlənməsi, o cümlədən vergiyə cəlbətmə sisteminin (ƏDV və aksizlər) ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik maraqları, tələbatı və inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;

- ölkəyə idxal vasitəsilə daxil olan malların təhlükəsizliyinə nəzarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi məqsədilə müvafiq texniki standartların müəyyənəşdirilməsi və tətbiqi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına əsasən ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürüldüyündən, qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və ixrac prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi məqsədilə orta müddətli dövrdə ölkədə tətbiq edilən xarici ticarət siyasətinin prioritet istiqamətləri aşağıdakılar olacaqdır:²⁶

- xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması və ölkənin ixrac potensialından maksimum səviyyədə istifadənin təmin edilməsi və ölkənin milli iqtisadi maraqları təmin edilməklə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvolma prosesinin davam etdirilməsi;

²⁵ Anar Məhəmməd oğlu Köçərli. Müasir şəraitdə xarici ticarətin inkişafının nəzəri problemləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı

²⁶ Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Avqust - 2013-cü il. BAKI

- regionların inkişafında böyük rolu olan kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarının hədəf bazarlara çıxış imkanlarının araşdırılması və artırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- Azərbaycan mənşəli məhsulların xarici bazarlara maneəsiz ixrac edilməsi məqsədilə müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsi;

- Ümumiləşmiş Preferensiyalar Sistemləri çərçivəsində əldə edilən güzəştlərdən maksimum səviyyədə istifadənin təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- ticarətin asanlaşdırılması, o cümlədən ticarət zamanı rəsmiləşdirmə işlərinin müddətinin qısaldılması və bununla bağlı xərclərin aşağı salınması üzrə işlərin davam etdirilməsi;

- xarici ticarətin inkişafı üçün infrastruktur təminatının daha da yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- tarif dərəcələrinin optimallaşdırılması, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin azaldılması, ölkə daxili istehsalın artımını dəstəkləyəcək və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edəcək idxalat siyasətinin tətbiq edilməsi;

- antidempinq qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və zəruri hallarda müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- müqayisəli üstünlüyə malik olan Azərbaycan mənşəli məhsulların dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə ixracatçı müəssisələrin beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakının stimullaşdırılması;

- Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun olaraq ticarət sahəsində ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərə qoşulması istiqamətində müvafiq işlərin davam etdirilməsi;

- ixracatda elektron ticarət xidmətlərindən geniş istifadə imkanlarının araşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi;

- ixracın genişləndirilməsi məqsədilə ixracatçılara dövlət dəstəyi üzrə mexanizmlərin araşdırılması, ixracatçılara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi üzrə banklar tərəfindən ixrac kreditlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq işlərin görülməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini yüksəltmək, onu beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığa daxil olması üçün əsas amillərdən biridir; ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün ilk növbədə onun strukturunda hazır məhsulun çəkisi artırılmalıdır; ölkənin ixrac potensialının inkişafı, iqtisadiyyatın gücləndirilməsi yolunda əsas istiqamətlərdən biri regional iqtisadi integrasiyaya daxil olamqdır. Bu cəhətdən ənənəvi bazarlara malik keçmiş SSRİ respublikaları arasında əlaqələrin səmərəliləşdirilməsi də mühüm rol oynaya bilər. Burada da sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, energetika, investisiya prioritet istiqamətlər kimi nəzərdə tutula bilər; ixracın səmərəliliyini artırmaq üçün qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə vergi sistemində (mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və s.) və digər tənzimləmə metodlarında aparılmalıdır; idxalı əvəz edəcək və ixrac orientasiyalı sahələrin kompleks inkişafının təmin edilməsi prioritet vəzifələrdəndir. Fikrimizcə, bu iki sahənin məhsulları qarşılıqlı asılı və qarşılıqlı tamamlayıcı olduğundan onların birgə inkişafı təmin edilməlidir.

Hər bir ölkə üçün daxili bazarın məhdudluğu, vahid iqtisadi kompleksin olmaması, sənaye istehsalının və ixracın xammal üzrə ixtisaslaşması, nəqliyyat və kommunikasiyanın qeyri-təkmil infrastrukturu, həmçinin sənaye istehsalının inhisarlaşması respublikanın milli inkişafının ilkin mərhələsində xarici ticarət siyasətinin idxaləvəzləyici sənayeləşmə üzərində qurulması, sonradan isə ixracın genişləndirilməsini zəruri edir. İxracın uzunmüddətli səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərtlərindən biri xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılmasıdır. Bu ilk növbədə beynəlxalq mübadilədə qeyri-tarif maneələrinin və kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir. Hazırda respublika hökuməti tərəfindən idxaləvəzləyici siyasətin müəyyən elementlərini özündə birləşdirən ixracın genişləndirilməsi strategiyası seçilmişdir. Bu yolda Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyasının son məqsədi daxili bazarın idxaldan asılılığının azaldılması, ixracın xammal yönümünün aradan qaldırılması, ölkənin elmi-texniki inkişafına təkan verilməsi olmalıdır. İxracın stimullaşdırılması və idxaləvəzləyici

siyasətin uzlaşdırılması bir sıra obyektiv zərurətlərlə bağlıdır.

Ümumilikdə effektiv xarici iqtisadi siyasətin formalaşdırılması problemi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, o, xarici ticarətin inkişafı probleminin sadəcə bir sahəsi deyil, həmçinin daxili istehsal, iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, onun sosial yönümlülüüyü və ardıcıl olaraq da ölkənin siyasi sabilliyi ilə sıx bağlıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, nəinki iqtisadiyyatın ixrac yönümlü sahələri, həmçinin ölkənin daxili istehlak bazarına yönəldilmiş sahələrin inkişafı məhz xarici iqtisadi siyasətin düzgün istiqamətinin seçilməsindən, onun effektivliyindən çox asılıdır.

İxrac potensialının inkişafı məntiqi, əmtəə ixracı və idxalının strukturunun diversifikasiyası nəinki iqtisadi sahədə baş verən hətta sosial və bununla da ölkənin siyasi sahəsində baş verən proseslərin inkişafına mühüm təsir göstərir.

Mövcud şəraitin bütün bu mühüm özəllikləri az və ya çox dərəcədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə təsir göstərir. Elə bu səbəbdən də xarici iqtisadi və xarici ticarət siyasəti konsepsiyasının hər tərəfli araşdırılmış, elmi əsaslandırılmış tədqiqi zəruridir. Bu konsepsiya nəinki xarici aləmlə əlaqədə milli iqtisadiyyatda baş verə biləcək inkişaf proseslərini, həmçinin integrasiya proseslərini və dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının yeni mərhələsinin vəziyyətini də nəzərə almalıdır.

İxrac meyilli strategiyanın tərəfdarları hesab edirlər ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması iqtisadi artımın sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Lakin xarici ticarət düşünülməmiş liberallaşdırılması strategiyası böyük itkilərin yaranması riskini [artırmaqla](#) yanaşı, həm də milli iqtisadiyyatın bir sıra zəif sahələrinin hətta məhvinə səbəb ola bilər. Buna görə də idxalın və ixracın diversifikasiyasına müraciət sabit iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi daşmalıdır.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin ixrac strategiyasının formalaşdırılması modelinin ümumi nəzəri əsaslarını nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə tarixi şərtlərin təsiri altında elə bir vəziyyət formalaşmışdır ki, ixracda əsas yeri məhz ilkin emal keçmiş və həmçinin daha üstün devalvasiya olunan sahə məhsulları təşkil edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün fikrimizcə aşağıdakı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

ixracın təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi proqram işlənib hazırlanmalıdır. Orada ixrac sahələri, onların prioritetləri, inkişaf istiqamətləri müəyyənəşdirilməlidir; xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi nöqteyi nəzərindən qiymətləndirilməli və milli iqtisadi inkişaf strategiyası ilə üzvi surətdə əlaqələndirilməlidir.

Ölkənin ilkin emal məhsullarının ixracına meylinin qeyri-effektivliyi bu məhsullarının ixracının genişləndirilməsində çoxlu [sayda](#) maneələrin olması ilə izah olunur. Bu ilk növbədə yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə bu məhsullara olan tələbatın aşağı elstikliyə malik olmasından irəli gəlir. Bundan başqa ənənəvi xammal ixracatçıları hesab olunan ölkələr tərəfindən təklifin artması, dünya bazarlarında bu məhsula olan tələbatın demək olar ki heç dəyişməməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan üçün ixracın stimullaşdırılmasının bir neçə metodu mövcuddur:

- Vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi;
- İnhisarlarla sənayenin prioritet sahələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi;
- Xarici ticarətlə əlaqəli olan prioritet sahələrdə məqsədli investisiya proqramlarının işlənib hazırlanması;
- İxracın stimullaşdırılmasının mühüm şərti həmçinin lizinqin inkişaf etdirilməsi ola bilər;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarının kreditləşməsinin təmin edə biləcək güclü kredit müəssisələrinin formalaşdırılması;
- Azad iqtisadi zonalarrın bir növü kimi xüsusi ixrac yönümlü və elmi-texniki zonaların yaradılması.

Ölkənin beynəlxalq əmək bölgəsində malik olduğu müqayisəli üstünlüklər qiymətləndirilərək, bu əsasda həm ixracyönümlü və həm də idxalı əvəz edən istehsal və xidmət sahələri müəyyənəşdirilməli və beləliklə, ölkədə müstəqil iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun struktur yenidənqurmasının prioritet istiqamətlərinin (bu zaman ölkənin istehsal və xidmət sahələrinin qarşılıqlı surətdə inkişafının təmin edilməsi probleminə xüsusilə diqqət yetirmək vacibdir) və bu istiqamətlər üzrə proseslərin müəyyən edilməsi;

Ölkədə struktur yenidənqurmasının prioritet istiqamətlərinə uyğun olaraq, elmi-texniki potensialın da üstün inkişaf etdirilməsinə diqqətin artırılması. Belə ki, müasir dövrdə müqayisəli üstünlüklərin tədricən texnoloji yeniliklərə doğru dəyişdiyini nəzərə alaraq, ixracın əmtəə tərkibində emaledici sahənin, əsasən də elm və kapitaltutumlu məhsulların payının artırılması daha məqsəduyğun və perspektivli hesab olunur. Əgər nəzərə alsaq ki, bu məqsədin reallaşması digər şərtlərlə yanaşı, ölkədə elmi-texniki potensialın inkişaf etdirilməsindən əsaslı şəkildə asılıdır, o halda, ölkədəki elmi-texniki potensialın ölkənin dünya təsərrüfat sistemində mövqeyinin möhkəmləndirilməsinin mühüm vasitəsi kimi, ümumiyyətlə, davamlı iqtisadi inkişafın təminatçısı kimi gücləndirilməsi zərurətini əsaslandırmağa ehtiyac qalmaz.

Milli iqtisadiyyatın struktur yenidənqurmasının prioritetləri əsas götürülməklə, ölkənin sahəvi və regional aspektdə investisiya xəritəsinin hazırlanması (o cümlədən, xarici investisiyaların stimullaşdırıldığı, qadağan olunduğu və az səmərəli hesab olunduğu sahələr müəyyənləşdirilməlidir) və investisiyaların prioritet sahələrə cəlb olunmasının həvəsləndirilməsi.

Göstərilir ki, ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin infrastrukturunun aşağıdakı istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır: ixracın kreditləşdirilməsi və sığortalanması sisteminin inkişaf etdirilməsi; ixracın inkişafına yardımçı olan bazar (marketinq, reklam, konsaltinq, qiymətləndirmə, kömrük brokeri və s.) və texniki (gömrük nəzarəti, o cümlədən məhsulların keyfiyyətinə nəzarət, sertifikatlaşdırma və s.) infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi; ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların portfel investisiyalar formasında cəlb edilməsini canlandırmaq məqsədilə qiymətli kağızlar bazarının və fond birjasının fəaliyyətinin gücləndirilməsi; bank sektorunun, xarici investorların cari və eləcə də digər maliyyə ehtiyaclarını vaxtında və əlverişli şərtlərlə ödənilməsi də nəzərə alınmaqla, inkişaf etdirilməsi; ölkədə mühasibat uçotu standartlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və s.

- İri beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq sənayenin qeyri-neft bölməsində də inkişaf etdirilməlidir. Bu baxımdan, fikrimizcə, kimya və neft-kimya,

maşınqayırma, xüsusilə də neftmaşınqayırması, cihazqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində belə əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi.

Ümumilikdə ölkədə ixracının genişləndirilməsi və gücləndirilməsi, həmçinin ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması vacibdir:

- müqayisəli üstünlüyə malik olan Azərbaycan mənşəli məhsulların dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə ixracatçı müəssisələrin beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda iştirakının stimullaşdırılması;

- tarif dərəcələrinin optimallaşdırılması, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin azaldılması, ölkə daxili istehsalın artımını dəstəkləyəcək və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edəcək idxalat siyasətinin tətbiq edilməsi;

- ticarətin asanlaşdırılması, o cümlədən ticarət zamanı rəsmiləşdirmə işlərinin müddətinin qısaldılması və bununla bağlı xərclərin aşağı salınması üzrə işlərin davam etdirilməsi;

- ixrac edilən və ixrac potensialı olan məhsulların keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsal edən müəssisələrin stimullaşdırılması və milli brendlərin yaradılmasının dəstəklənməsi;

- xarici ticarət sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və xarici ticarət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi məqsədilə ölkəmizin milli maraqlarına uyğun, elmi-praktiki üsullara əsaslanan müasir ticarət siyasəti metodlarının tətbiq edilməsi;

- Azərbaycan mənşəli kənd təsərrüfatı məhsullarına xarici bazarlarda tətbiq edilən diskriminasiya tədbirlərinin araşdırılması və zərurət yarandığı təqdirdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında rəqabət qabiliyyətli ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və idxalın strukturunun diversifikasiyası bir tərəfdən yerli ixrac əhəmiyyətli məhsulların dünya bazarına daxil olması üçün əlverişli şərtlər formalaşdırmaqla yanaşı, digər tərəfdən yerli istehsalçıların xarici rəqabətin təsirindən şüurlu müdafiəsini təmin edir, ixracın diversifikasiyası maksimal effektiv və optimal struktura malik ixraca nail olmağa, ölkə ərazisindən çıxarılan məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinə və tədricən ixracın strukturunda yüksək texnologiyalı məhsulların payının artırılmasına imkan verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi” - 24 iyun 2011;
2. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanını - 24 iyun 1997;
3. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 26 oktyabr 2004;
4. “İxrac məqsədli neft-qaz fəaliyyətinə xüsusi iqtisadi rejimin tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 02 fevral 2009;
5. “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu – 13 fevral 1998;
6. “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 15 yanvar 1992;
7. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 13 yanvar 1995;
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 12 aprel tarixli 80 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləş-dirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında Qərar;
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası;
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 19 yanvar tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması və ya ləğv edilməsi haqqında təkliflərin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və dövlətə məxsus müəssisələr tərəfindən verilməsi Qaydaları”;
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları;
12. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il 791-IIIQ nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
13. Əli Həsənov. Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf və Təhlükəsizlik Siyasəti. Bakı-2011. səh 37;
14. Eldar İsmayılov, Vladimir PAPAVALI- Mərkəzi Qafqaz: Geosiyasətdən Geoiqtisadiyyata doğru, “Qafqaz” Bakı 2006. Səh 45-116;
15. Алиев И.Г., «Каспийская нефть Азербайджана», М, Известия, 2003;
16. Ш.Г.Гаджиев «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития.» Киев, 2000;
17. Р.Мехдиев “Определяя стратегию будущего: курс на модернизацию” Баку, “Шерг-Герб”, 2008, 216с;
18. Natiq Əliyev “Azərbaycanın sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri”. Bakı 2006;
19. Hacıyev Ş.H., Bayramov Ə.İ., Beynəlxalq iqtisadiyyat. Metodiki göstəricilər, Bakı 2000;
20. K. F. Heydərov, C. Q. Həsənov - Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya

təsərrüfatı sistemində. Bakı – 1998;

21. K. F. Sadıqov. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı – 1999;

22. Əliyev Aydın “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri”. Qanun, Bakı-2003;

23. A. Əliyev, A.Şəkərliyev “ Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti”. Bakı 2002;

24. Ş.H. Hacıyevin rəhbərliyi ilə tərcümə: “ Dünya iqtisadiyyatı”;

25. Ç.M. Abbasov – “ Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı 2002;

26. A. Ş. Şəkərliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998;

27. C. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı – 2000;

28. E. M. Hacızadə “Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli”. Bakı: Elm, 2002;

29. Xodaverdi Əsgər oğlu Çəngizi Keçeklu. Müasir şəraitdə İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf perspektivləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı-2015;

30. Tural Söhbət oğlu Babayev. Azərbaycanın xarici ticarət potensialının genişləndirilməsində investisiya amilinin rolu. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. BAKI – 2014;

31. Cəmil Sultanov. İxrac potensialı sisteminin strukturu və inkişaf xüsusiyyətləri. “Hüquqi dövlət və qanun”. - 2008. - №10.- S. 28-32;

32. Anar Məhəmməd oğlu Köçərli. Müasir şəraitdə xarici ticarətin inkişafının nəzəri problemləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı;

33. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının yekunları. Uğurlu siyasətin nəticələri. Bakı – 2014;

34. Vaqif BAYRAMOV, “Xalq qəzeti”. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri getdikcə genişlənir 15.01.2014;

35. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Avqust - 2013-cü il. BAKI;

36. Исмаилов Э., 1998. Финансово-кредитный механизм социально-экономической интеграции Кавказа. Стр. 51-53;

37. Кочетов Э.Г. - Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства. 2010. стр. XIII, 1-196;

38. Дергачев В.А. Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. 2010;

39. М.Ю. Байдаков “Геоэкономика и конкурентоспособность России”.

АННОТАЦИЯ

В диссертации отмечается что, уровень развития экономики любого государства может быть охарактеризован величиной и структурой его экспортно-импортных потоков. Чем выше доля участия страны в мировом экспорте товаров и услуг, а в структуре экспорта преобладают товары высокотехнологичных отраслей, тем эффективнее экономика данной страны. Экспортный потенциал страны складывается из потенциальных возможностей каждого отдельного предприятия, предлагающего свою продукцию на международном рынке.

Последние 10 лет экспортный потенциал Азербайджана значительно возрос. Число зарубежных партнеров Азербайджана за последние 10 лет неуклонно растет. За 10 лет товарооборот вырос в 8,8 раз, оборот иностранного экспорта - в 11 раз, оборот ненефтяного экспорта - в 6,5 раз. Что касается географии экспорта, если 10 лет назад Азербайджан сотрудничал с 80 странами, то теперь их число достигло 155. Это является также результатом повышения нашего экспортного потенциала. Сегодня продукция Азербайджана экспортируется не только на традиционные рынки. Продукция Азербайджана экспортируется в США, Австралию, Новую Зеландию и многие страны Восточной Азии.

С точки зрения развития ненефтяного сектора, крайне важно определить перспективные экспортные отрасли. В концепции развития “Азербайджана-2020: Взгляд в будущее” также предусмотрено определение и поддержка отраслей, имеющих перспективы экспорта и уже определены перспективные отрасли ИКТ, туризм. Аграрный сектор играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности страны – он имеет обширные экспортные возможности. В частности, после экономической войны между Россией и Западом возможности выхода азербайджанской продукции на российский рынок в достаточной степени возросли. Помимо этого, высоким экспортным потенциалом обладает продукция химической промышленности

В диссертации также отмечается, что наряду с развитием традиционных производственных отраслей ненефтяной промышленности и расширением их экспортных возможностей будет поддерживаться создание новых конкурентоспособных производственных отраслей. Будут применяться стимулирующие механизмы для интенсификации привлечения местных и зарубежных инвестиций в ненефтяной сектор страны, в целях развития ненефтяного сектора экспортной направленности будет развиваться инвестиционное сотрудничество государственного и частного секторов. Будет уделяться особое внимание переработке сельскохозяйственной продукции, как сфере, представляющей особое значение с точки зрения развития ненефтяной промышленности, осуществлены комплексные меры, направленные на повышение производственных мощностей действующих агроперерабатывающих предприятий в результате применения современных технологий и создание новых предприятий. Руководствующими принципами для достижения указанных целей будут эффективное правовое обеспечение государственного регулирования, обеспечивающее здоровую конкуренцию в условиях рыночной экономики, трансформация в рационально использующую энергию и создающую высокую добавочную стоимость экономику экспортной направленности и комплексный подход к развитию социально-экономических сфер.

SUMMARY

The thesis says that the level of economic development of any country can be characterized by its size and structure of the export-import flows. The higher share of countries in world exports of goods and services and in the structure of exports dominated by high-tech products, the efficiency of the economy of the country. The export potential of the country is made up of the potential of each individual enterprise, offers its products on the international market.

The last 10 years of Azerbaijan's export potential has increased significantly. The number of foreign partners in Azerbaijan over the past 10 years has been steadily increasing. For 10 years the trade turnover increased by 8.8 times, foreign trade turnover export - by 11 times, the turnover of non-oil exports - 6.5 times. As for the export geography, if 10 years ago, Azerbaijan cooperates with 80 countries, but now their number has reached 155. This increase is also the result of our export potential. Today the products are exported to Azerbaijan not only in traditional markets. Products Azerbaijan exported to USA, Australia, New Zealand and many countries in East Asia.

From the point of view of development of non-oil sector, it is important to identify promising export industries. The development concept "Azerbaijan 2020: Look into the Future" is also provided to identify and support industries with export prospects have already been identified and promising ICT industry, tourism. The agricultural sector plays an important role in ensuring food security of the country - he has extensive export opportunities. In particular, after the economic war between Russia and the West the possibility of entering of Azerbaijani products to the Russian market is sufficiently increased. In addition, the high export potential has chemical products

The dissertation also noted that along with the development of the traditional non-oil productive sectors industry and the expansion of their export opportunities will be supported by the creation of new competitive manufacturing industries. Will be applied incentive mechanisms to intensify the involvement of local and foreign investment in the non-oil sector of the country, development of non-oil export-oriented sectors will develop investment Cooperation between the public and private sectors. It will focus on the processing of agricultural products as areas of particular importance in terms of development non-oil industry, implemented comprehensive measures aimed at increasing the production capacity of existing agro-processing enterprises in the application of modern technologies and the creation of new enterprises. Guided by the principles in order to achieve these objectives will effective legal support of state regulation, provides health competition in the market economy, in the rational transformation use energy and create high value-added economy export-oriented and comprehensive approach to the development of socio-economic spheres.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. İxrac potensialı, ölkənin iqtisadi potensialının bir hissəsi olmaqla, xalq təsərrüfatı və onun ayn-ayrı sahələrinin istehsal vasitələrindən tam şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində xarici bazar istehlakçılarının tələblərinə müvafiq miqdarda və keyfiyyətdə müxtəlif növ maddi nemət və xidmət istehsalı və ixrac etmək qabiliyyətidir. İxrac potensialının daxili məzmunu və mürəkkəb quruluşu çoxlu sayda müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Bu amillərə elmi-texniki tərəqqi, istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması, işçi qüvvəsinin təkmilləşdirilməsi, yeni və daha səmərəli faydalı qazıntıların aşkar edilməsi, istehsal vasitələrinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişafı və bir çox başqaları daxil edilir. İxrac potensialının formalaşması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də, maddi istehsal vasitələrinin və bunun da əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu və kəşf edilib mənimsənilmiş təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır. Beləliklə, demək olar ki, müəyyən dövr ərzində mövcud olan ixrac potensialının əsasında həm istifadə olunan, həm də mənimsənilməmiş məcmu təbii sərvətlər durur.

Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycan Respublikasında ixrac potensial siyasəti olmamışdır. Respublikada istehsal olunan bütün məhsulların sahibi kimi dünya bazarında məhz Azərbaycan dövləti deyil, SSRİ adlanan ölkə çıxış edirdi. Belə bir şəraitdə respublikaya məxsus təbii sərvətlərdən istifadə, onların son məhsula çevrilməsi, istehsal üçün lazım olan maliyyə, xammal, material, əmək resurslarının həcmnin müəyyən edilməsi, daxili bazarın əsas məhsullara olan tələbatının ödənilməsi, ixracın həcmnin müəyyən edilməsi qeyri-adi hadisə kimi görünə bilərdi. Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ ki, hazır məhsul ixracında məhdud imkanlara malikdir. Demək olar ki, respublikanın sata bildiyi məhsullarının hamısı dünya bazırında kifayət qədərdir. Belə halda çevik marketing taktikası, aşağı kontrakt qiymətləri, dünya standartlarına və yüksək keyfiyyətə malik olma kimi müəyyən şərtlər daxilində ayrı-

ayrı məhsulların (maşınqayırma və yüngül sənaye, məişət texnikası məhsulları və s.) bazara çıxarılmasına stavka edilə bilər. İndiki vəziyyətdə hazır məhsul ixracının genişlənməsində əsas maneə sənayedə emal sahəsinin çox zəif olmasıdır.

Dissertasiya tədqiqatının obyektini ölkənin ixrac potensialının formalaşmasını, və güclənməsini təmin edən sahələr, həmçinin iqtisadiyyatın real sektorunun digər sahələri və deyilənlərlə bağlı digər proseslərdir. Dissertasiyanın predmetini isə ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsinə hüquqi mexanizmin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi və bu proseslərin təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir. İşin nəzəri – metodoloji bazasını ölkənin ixrac potensialının formalaşması və gücləndirilməsi ilə bağlı alimlərin tədqiqatları, alimlərin əldə etdikləri nəticələr, beynəlxalq təşkilatların aparıcı mütəxəssislərinin tədqiqatları təşkil etmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə və beynəlxalq ticarət sferasının hüquqi tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin digər metodları istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasının və gücləndirilməsinin əsas şərtləri dəqiqləşdirilmiş və ölkənin ixrac potensialının formalaşdırılmasına və gücləndirilməsinə yönəldilmiş uzunmüddətli dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri tədqiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının formalaşmasının və gücləndirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ixrac potensialını formalaşdıran sahibkarlıq sahələrinə dövlət dəstəyi geniş tədqiq edilmiş, bu istiqamətə xidmət edən qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf istiqamətləri araşdırılmış, xarici ticarət əlaqələrinin kompleks təhlili və ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, ixrac potensialının formalaşdırılması və gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlətin siyasətinin hüquqi təminatı kompleks təhlil edilmiş və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş tədqiq edilmişdir.